

Istraživanja sela i agrara u Hrvatskoj u vrijeme tranzicije: 1990. - 1999. godine

Bosiljka Milinković

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

E-mail: milinkovic@idi.hr

SAŽETAK U ovom se prilogu prate svekolike promjene u selu i agraru Hrvatske u tranzicijskom vremenu od 1990. do 1999. godine. To znači da u njemu nisu obuhvaćene promjene što su se zbivale nakon siječanjskih izbora 2000. godine. Prilog je rađen kao komparativna podloga projektu *Selo u tranziciji: mogućnosti razvoja seoskih područja* (1996.-1999.) kako bi se vidjelo što se zbivalo što se zbivalo u ruralnim područjima i seoskoj sredini burnih ratnih godina 1991. - 1995. kao i u poslijeratnom periodu.

Zbivanjima u selu i agraru Hrvatske u tim uvjetima bavili su se političari, praktičari, stručnjaci i znanstvenici na trima društvenim razinama. Prvu grupu čine stručnjaci i društveno-politički djelatnici u raznim državnim strukturama - Saboru i Vladi Republike Hrvatske, u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva te njegovim savjetodavnim službama i resorima. Drugu, interesantnu skupinu, čine sami seljaci-poljoprivrednici, preko svojih novoosnovanih udruga, koji su nastojali uzeti "svoju sudbinu u svoje ruke". Treću grupu čine znanstvenici iz hrvatskih znanstvenih instituta i institucija.

Temeljem analize sadržaja empirijskih i teorijskih radova autorica je izložila sumaran pregled rezultata tih istraživanja i to grupirajući ih problemski po disciplinama, od demografskih, socioloških, sociopsiholoških, socioekonomskih, agroekonomskih i sličnih aspekata do bibliografskih istraživanja sela i poljoprivrede u tranziciji. Hrvatsko je selo doživjelo demografski slom: gotovo sav prirodni priraštaj napustio je selo i poljoprivredu, ugasila su se i gase se brojna domaćinstva a raste udjel staračkih, širi se "socijalni ugar", a poremećena spolna i dobna struktura izazvale su senilizaciju i feminizaciju poljoprivrede. Ruralni sociolozi i agrarni ekonomisti konstatirali su da bez obnove i revitalizacije sela nema ni obnove Hrvatske. Zato je iznad svega nužno vratiti ljude u sela - prvo prognanike i izbjeglice, a potom mladež. Poticajnim mjerama valja omogućiti obnovu obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i njihovo osposobljavanje za konkurentnu poljoprivrednu i stočarsku proizvodnju. Najvažnija pretpostavka tog obrata jest dugoročna realna i razborita agrarna politika, kojom će se dokinuti marginalizacija ruralnih područja i devalorizacija njegovih prirodnih resursa, a time osigurati i proizvodnja hrane.

ključne riječi: selo, agrar, tranzicija, rat, pustošenja, obnova, razvoj, turizam, okoliš, Hrvatska.

Primljeno: 20. rujna 2000.

Pribučeno: 18. prosinca 2000.

1. Uvod

Selo i agrar u Hrvatskoj u godinama 1990.-1999. prolazili su kroz vrlo burno razdoblje. To je vrijeme osamostaljenja Republike Hrvatske od bivše SFR Jugoslavije i vrijeme promjene društveno-političkog sistema, manifestirane u transformaciji od jednopartijskoga u višestranački, parlamentarni sistem upravljanja državom. No to je vrijeme i ratne agresije na Hrvatsku u godinama 1991.-1995., koja je prouzročila golema razaranja u gradovima i selima Hrvatske, te pustošenja i devastiranje seoskoga i poljoprivrednog prostora. Poslijeratna zbivanja u Hrvatskoj vezana uz obnovu i gospodarski razvoj zemlje, te privatizaciju vlasništva, liberalizaciju tržišta i druge mjere razvojne politike, neposredno su se odrazila na prilike u selu. One su snažno utjecale na život svih socijalnih grupa u selu, a posebno na rad seljaka-poljoprivrednika¹ (bez obzira bave li se isključivo poljoprivredom ili još kojom dopunskom djelatnošću) te seoskih poduzetnika.

Razdoblje ovih intenzivnih promjena političkoga, društvenoga, ekonomskoga i kulturnog života u Hrvatskoj stručnjaci su nazivali *tranzicijskim periodom*, a definirali su ga kao "određeni interval promjena između dva režima - od lošijega do boljeg, što nastaje u obliku dramatičnih okolnosti, zgušnjavanjem socijalnih, gospodarskih i političkih silnica" (Štambuk, 1998.: 9; Cifrić, 1996.b), ili kao transformaciju političkoga u poduzetnički kapitalizam (Županov, 1999.).

U tom smislu naša je namjera bila da pratimo procese i zbivanja u hrvatskom selu i agraru u vrijeme tranzicije. Pritom smo te promjene pratili kroz državnu plansku politiku razvitka agrara i ruralnih područja u Hrvatskoj, ali i kroz znanstvena tumačenja promjena u selu i agraru u ovom vremenu. Naime, činjenica je da je velik broj

¹ Ovdje se rabi pojam seljaka-poljoprivrednika kao identifikacijski efekt. Naime, u selu danas žive stanovnici koji se nužno ne bave poljoprivredom već nekim drugim zanimanjem, za razliku od direktnog poljoprivrednika kojemu je rad u poljoprivredi osnovno zanimanje a poljoprivreda stil življenja. U novije vrijeme znanstvenici su se bavili terminološkim razlučenjem nekih pojmova. Akademik M. Macelj (1993.) pojam "seljak" više rabi u socijalno-kulturnom kontekstu, a pojam "poljoprivrednik" bio bi adekvatniji pojmu za poljoprivrednog proizvođača (str. 158). Po M. Štambuk (1990.), "seljani" su svi žitelji sela; "seljanka" je ženski oblik za aktivnu poljoprivrednicu, a "seljak" za poljoprivrednika. Stari narodni pojmovi "težak" i "težakinja" (češće rabljeni u dalmatinskom priobalju) ipak nisu zaživjeli u znanstvenoj i stručnoj literaturi (str. 5). Pojam "ratar" je više literarne konotacije i rabi se u nekim lokalnim sredinama. Također je nužno distingvirati pojmove "ruralno društvo", "ruralni prostor" i "ruralni okoliš" jer se svaki od njih odnosi na određeni aspekt - društvo, prostor i ekologija. U najnovije se vrijeme rabi pojam "periferija" ili "rubna područja" središta, za nerazvijene regije ili županije (Lay i Štambuk, 1998.). Novina je i to da se uklanja "krajolik" koji je dugo egzistirao kao adekvatan pojam onome što se danas nudi pod pojmom "krajobraz". Ne usko uz ovu terminološku problematiku, ali ipak u smislu određenih distinkcija, možda bi valjalo problematizirati i uloge pojedinih znanstvenih disciplina iz ove domene, tj. koja je kompleksnija i sveobuhvatnija, a koja je to manje. Naime, pojedini autori u zadnje vrijeme spominju nadređenu ulogu *ruralne ekonomije*, koja ima integralan pristup ruralno-agrarnoj problematici, nastojeći objediniti demografske, ekonomske, socijalne, ekološke i socijalno-upravljačke komponente u istraživanjima rurisa i agrara (Ružić i Bošković, 1999.). Dakle, ruralna ekonomija zadire u sveobuhvatan život sela i agrara, i po svom je interesu znatno šira od *agrarnе politike*. Što je onda s komplementarnim sociologijama - *ruralnom* i *agrarnom sociologijom*, a što s *ekonomikom agrara*?

stručnjaka i znanstvenika surađivao u izradi državnih strateški važnih dokumenata, ali su se i mimo toga, po svojoj znanstvenoj vokaciji, znanstvenici bavili nekim specifičnim ruralnim temama, ili čak praćenjem realizacije vladinih strateških planova. Na osnovi toga dat ćemo sumaran analitičko-sintetički prikaz promjena u ruralnom društvu i agraru Hrvatske u zadnjih desetak godina.

Cilj ovako koncipiranog rada jest da bude u funkciji neposredne komparacije rezultata istraživanja o selu i agraru u proteklom desetljeću s rezultatima našeg istraživanja *Selo u tranziciji: mogućnosti razvoja seoskih područja*, a sve opet u službi brže obnove i daljnijega intenzivnog razvitka ovih, za hrvatsko društvo, vitalnih sredina i poljoprivrede.

Sastavni dio ovoga osvrtu čine i dvije selektivne bibliografije radova o selu i agraru u Hrvatskoj. Prva, za razdoblje 1990.-1999. koja obuhvaća domaću i izbor strane literature, objavljuje se u ovom dvobroju *Sociologije sela* (Vol. 38 (2000.), br. 1/2 (147-148): 245-336). Druga, za razdoblje do 1994. publicirana je u *Sociologiji sela* (Vol. 32 (1994.), 3/4 (125/126): 203-277) i komplementarna je bibliografiji od 1990. do 1999. godine.

Na kraju je nužno naglasiti da ovaj prilog završava s analizom promjena u selu i agraru do konca 1999., neovisno o tome što izlazi početkom 2001. Dakle, sve promjene koje su se zbivale u hrvatskom ruralnom prostoru i ruralnim sredinama od siječanjkih izbora 2000. naovamo, ovim radom nisu obuhvaćene.

2. Istraživanja o selu i agraru u Hrvatskoj 1990.-1999.

2.1. Pristup

Temama o suvremenim zbivanjima u selu i agraru Hrvatske u spomenutim uvjetima bavili su se političari, praktičari, stručnjaci i znanstvenici na trima društvenim razinama. Prvu grupu činili su stručnjaci i društveno-politički djelatnici u raznim državnim strukturama - Saboru i Vladi Republike Hrvatske, u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva te njegovim savjetodavnim službama i resorima. Drugu, interesantnu grupu, činili su sami seljaci-poljoprivrednici, preko svojih novoosnovanih udruga, koji su nastojali uzeti "svoju sudbinu u svoje ruke". Treću skupinu činili su znanstvenici iz hrvatskih znanstvenih instituta i institucija (visokih učilišta i fakulteta, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i drugih).

U nastavku ćemo pratiti što je svatko od njih nastojao ali i stvarno učinio u pomoći selu i seljaku te ukupnom razvitku poljoprivrede u naznačenom kronološkom slijedu. Pritom polazimo od nekoliko bitnih premisa s kojima se suočila hrvatska stvarnost u ovom tranzicijskom razdoblju. One su zapravo određivale okvire unutar kojih se kretala i ukupna državna politika, i analize znanstveno-stručnih krugova, kao i najnovije aktivnosti samih seljaka. To su već u uvodu naznačene činjenice:

1. godine 1990. dolazi do promjene društveno-političkog sistema, te do radikalnih zaokreta u gospodarskoj politici države: od ranije planske (dirigirane) ekonomije prelazi se na tržišnu ekonomiju; od ranijega dominantnoga društvenog vlasništva prelazi se na privatno vlasništvo;
2. u tim okolnostima mijenja se i raniji status poljoprivrede i sela, te i oni postaju dio opće gospodarske politike Hrvatske i podvrgnuti su istim (iako donekle blažim) kriterijima izloženosti mehanizmu svjetskog tržišta i privatizacije gospodarstava;
3. minuli Domovinski rat 1991.-1995. je najčešće vođen u ruralnim prostorima i do temelja ih opustošio i devastirao, te je obnova i revitalizacija tih prostora prioritarno pitanje;
4. u novim okolnostima, kao i u svim ranijim kriznim situacijama, država postaje jakim činiteljem u određivanju općenacionalne gospodarske politike, pa onda i ruralne i agrarne politike;
5. u agrarnopolitičkoj koncepciji razvitka hrvatske poljoprivrede država nastoji: što prije ukloniti posljedice ratnih razaranja, obnoviti razorena i popaljena sela te devastiranu poljoprivredu; vratiti prognane, izbjegle i raseljene stanovnike sela njihovim kućama; pravo rješenje u razvitku hrvatske poljoprivrede vidi u jačanju obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, kao nukleusa u toj razvojnoj koncepciji;
6. u tom smislu država će razraditi i strateške programe razvitka hrvatske poljoprivrede, ali isto tako i nacionalni program razvitka otoka, te područja od posebne državne skrbi, brdsko-planinskih područja, kao i priobalja;
7. da bi mogla provesti privatizaciju zemljišta koje je ranije bilo u društvenom vlasništvu i riješiti neka druga imovinsko-pravna pitanja, država je zakonima morala regulirati sve te novopoduzimane mjere, te je prethodno donijela odgovarajuće zakone i podzakonske akte.

2.2. Država

Problemima ukupne agrarne i ruralne politike te neposrednim saniranjem stanja u selu i agraru uzrokovanih agresijom na Hrvatsku bavile su se slijedeće državne strukture: Hrvatski državni sabor (kroz rad svojih dvaju domova - Zastupničkoga i Županijskog doma, te Odbora za poljodjelstvo, selo i seljaštvo), Vlada Republike Hrvatske, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, Ministarstvo obnove i razvitka, Ministarstvo financija, Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Ministarstvo turizma, Ured za prognanike i izbjeglice, kao i brojna druga upravna tijela. Brojne su sjednice Sabora i Vlade bile posvećene tim pitanjima, ali i trenutačnim aktualnim problemima u svakodnevnim poljoprivrednim aktivnostima - sjetvi, žetvi, otkupu viškova poljoprivrednih proizvoda, kreditiranju, dotiranju i stimuliranju poljoprivrednika i

sl. Sve su te analize objavljene ili u samostalnim publikacijama Vlade i resornog Ministarstva ili u saborskom glasilu - *Izješća Hrvatskoga sabora*, a dio osvrta publiciran je i u stranačkom glasilu onda vladajuće Hrvatske demokratske zajednice, HDZ-a - *Glasnik HDZ*, koji će od konca svibnja 1995. izlaziti pod nazivom *Državnost*.

Od dokumenata usvojenih u Saboru osobito je bila važna programska studija *Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede*, usvojena 10. ožujka 1995. godine, a na čijoj je koncepciji radilo 19 domaćih i 10 stranih stručnjaka iz UN Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO). Ovaj je strateški dokument bio teorijska i praktična podloga provođenja hrvatske agrarne politike u postratnom periodu. U namjeri da se poljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj modernizira, da bude konkurentna te da se prilagodi kriterijima svjetskog tržišta, studija sadrži temeljna polazišta nove agrarne politike Republike Hrvatske, u smislu reguliranja kratkoročnog i dugoročnog razvoja hrvatske poljoprivrede, i to mjerama u:

- promjeni agrarne strukture, pri čemu se naglašavaju posebnosti regionalnog razvitka hrvatskih krajeva, županija, općina te područja oko velikih gradskih središta;
- financiranju sela i poljoprivrede, s radikalnim promjenama u gospodarskoj politici u pogledu određivanja i kontrole cijena, kredita i poreske politike;
- trgovinskoj i cjenovnoj politici, pri čemu se prihvaćaju ekonomski i tržišni kriteriji po uzoru na europske standarde i praksu;
- politici zapošljavanja ljudi, ali i sprečavanju praznjenja prostora zbog ekoloških razloga;
- službama za pružanje usluga poljoprivrednicima;
- socijalno-ekonomskom položaju poljoprivrednika (Unapređenje proizvodnje..., 1996.).

Ovim se dokumentom "predviđa definitivno raščišćavanje sa svim ideološkim predrasudama vezanim uz odnos prema selu, uvodi oporavak sela, te obuhvaća i uvažava demografske, socijalne i ekološke zahtjeve prema poljoprivredi. Strategija razvoja poljoprivrede RH polazi od filozofije vraćanja časti radu na zemlji, a razvoj poljoprivrede temelji na obiteljskom gospodarstvu (...) a poduzetnička i tržišna sloboda proglašavaju" se "temeljem gospodarskog ustroja" (Pregled stanja i Strategija razvoja..., 1995.: 11; Tanić, 1995.: 7; Mihalj, 1999.). Međutim, kolikogod je po osnovnim utemeljenjima *Strategija* bila prihvatljiva, ona ipak nije upućivala na elemente konkretne operacionalizacije svih tih naznačenih promjena, što su joj sabornici već pri usvajanju zamjerali.

No neke su od tih zacrtanih mjera odmah i provedene. Tako su, s obzirom na agrarnu strukturu, već u godini 1996. zabilježeni pomaci u okrupnjavanju poljoprivrednih gospodarstava kao osnovnoj pretpostavci ekonomičnije eksploatacije

i zemljišta i sredstava rada. Po odredbama Zakona o poljoprivrednom zemljištu (Narodne novine, 48/1995. i 94/1995.) prodano je 218,8 ha državnog poljoprivrednog zemljišta, a u zakup je dano 73.276 ha zemlje. Vlada je donijela i "Odluku o početnoj vrijednosti poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu države koje se prodaje pravnim natječajem" kao dopunu Zakonu o poljoprivrednom zemljištu, kojom je vrijednost zemlji smanjila u odnosu na ranije stanje. Također je donesen i novi "Pravilnik o početnom godišnjem iznosu naknade za koncesiju i zakup poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu države" (Narodne novine, 95/1995.), a izrađen je i Prijedlog Zakona o obeštećenju.

Kako su za sve ove planirane mjere bila neophodna novčana sredstva, a njih je sve manje bilo i u poljoprivrednika a i u banaka (koje su i same očekivale sanaciju), nametnula se nužnost hitnog formiranja *Fonda za razvoj poljoprivrede*, što je bilo povjereno Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva i Ministarstvu financija. Proračunom za 1995. godinu za poticaje i naknadu poljoprivrednicima bilo je namijenjeno 502 milijuna kuna, ali je rebalansom taj iznos smanjen za 20 milijuna, a do prosinca te godine isplaćeno je 378,5 milijuna kuna. Dug za neisplaćene račune iznosio je 96 milijuna kuna, a proljetna sjetva 1996. i otkup pšenice kreditirani su iz pozajmice od Državnog ravnateljstva za robne zalihe. Za godinu 1996. predviđeni je proračun iznosio 462 milijuna kuna. U razvijenim europskim državama poticaji poljoprivrednicima kreću se od 48% do 70%, što u apsolutnim iznosima čini od 12.000 do 35.000 US\$ po poljoprivrednom proizvođaču. U nas se ti poticaji kreću između 30% i 38%. Da bi se povećala konkurentnost hrvatske poljoprivrede i snizile cijene poljoprivrednim proizvodima, po prijemu u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO) bit će nužno dosadašnji sustav poticaja i naknada zamijeniti sustavom neizravne potpore temeljene na subvencioniranju dohotka proizvođača i smanjenju troškova infrastrukture u ruralnim područjima.

Cilj promjene cjenovne i trgovinske politike u poljoprivredi je bio uvesti sustav formiranja cijena po kojemu bi proizvođačke cijene odražavale promjene na domaćem i svjetskom tržištu, te pružiti zaštitu domaćoj proizvodnji, bez ograničenja tržišta, a potrošačima omogućiti dostup kvalitetnim poljoprivrednim proizvodima po pristupačnim cijenama. Kako je dohodak poljoprivrednika bio niži od prosjeka u gospodarstvu Hrvatske, hrvatska se cjenovna i tržišna politika svakako mora približiti europskoj. A to je moguće samo povećanjem izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. No hrvatska je nevolja bila baš u velikom trgovinskom deficitu: on je koncem 1994. iznosio 202 milijuna dolara a u deset mjeseci 1995. čak 343 milijuna dolara. Uvoz nekih vrsta stoke i mesa, mliječnih proizvoda, jaja, te voća, povrća i nekih drugih proizvoda vrlo se negativno odrazio na domaću proizvodnju. Zakonom o zaštitnim pristojbama pri uvozu poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva moralo je preuzeti nadzor nad nekontroliranim uvozom, a ustanovljeno je da su pristojbe na uvoznju robu bile manje opterećene oblicima carinske i izvancarinske zaštite, te je formirano i međuresorno Povjerenstvo upravo s namjerom da prati promjene u postojećem sustavu zaštitnih pristojbi (Unapređenje proizvodnje..., 1996.).

No kolikogod je *Strategija* s jedne strane bila dobro osmišljena, u njezinu se provođenju i realizaciji izrazito podbacilo. Uzroci tome bili su višestruki. Neučinkovitošću zacrtane agrarne politike Sabor se u nekoliko navrata bavio. Jedna od ozbiljnih rasprava vođena je u sjednicama Zastupničkog doma od 21. do 23. listopada 1998. godine, a istodobno i u sjednicama Županijskog doma 20. i 21. listopada te godine. Materijali s tih sjednica publicirani su u *Izješcima Hrvatskoga sabora* (1998., br. 216). Na tim su sjednicama razmatrane primjedbe što ih je na *Strategiju* uputio Klub zastupnika HDZ-a, koje je podnio Vladimir Šeks, potom analiza što ju je u ime HSS (Hrvatske seljačke stranke) podnio Zlatko Tomčić, te izvješća radnih tijela Sabora - Odbora za gospodarstvo i financije i Odbora za unutarnju politiku i samoupravu u Županijskom domu, kao i Odbora za poljodjelstvo, selo i seljaštvo i Odbora za gospodarstvo, razvoj i obnovu. Odgovor Vlade na iznesene kritike izložio je ministar poljoprivrede i šumarstva Zlatko Dominiković. Na kraju su cjelokupan materijal o stanju u agraru i selu kritički popratili i brojni saborski zastupnici, čije su primjedbe bile vrlo konkretne, "najživotnije", i potkrijepljene stvarnim podacima s područja iz kojih zastupnici dolaze.

U osvrtnu na analizu zacrtane agrarne strategije i njezine realizacije u četverogodišnjem razdoblju (1995.-1998.) sabornici su bili vrlo radikalni. Napomenuli su da se sa spomenutom *Strategijom* iz 1995. startalo sa puno zanosa, a da je već u svibnju 1996. Vlada Republike Hrvatske podnijela izvješće o provedbi i realizaciji te strateške podloge, koju su saborski zastupnici ocijenili nezadovoljavajućom. Najoštriji u kritici Vladinog nerada bili su Vladimir Šeks (HDZ) i Zlatko Tomčić (HSS), a od pojedinačnih sudionika u raspravama bio je najoštriji Hrvoje Šošić koji je u cijelosti odbio *Strategiju* kao nedoraden i površan strateški dokument.

Kritički osvrt Kluba zastupnika HDZ-a sadržavao je 19 bitnih zaključaka koji se moraju hitno provesti. Zaključci su obvezivali Vladu da što prije snimi neobrađene površine, da pomno prati uvozno-izvozne probleme vezane uz promet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, da načini regionalizaciju poljoprivrede i vidi u kojim bi područjima trebalo što subvencionirati: nužno je imati precizan agrarni proračun za tekuću godinu; smanjiti sve troškove i porezna opterećenja koja bi usporila razvoj agrara - od umjetnog gnojiva, goriva, sadnog materijala i sjemena, te sredstava za zaštitu bilja; nužno je povećati i subvencije u agraru (možda čak prema hektarima obradive površine), koje su u Hrvatskoj vrlo niske, dok Europska unija subvencionira od 45% do 70% pojedine poljoprivredne kulture; omogućiti povoljno kreditiranje poljoprivrednika iz državnog proračuna, te uvesti poseban tretman za poljoprivredu u Podunavlju (*Izješća HS*, br. 216: 12). Oštre su bile i primjedbe zastupnika HSS-a i saborskih odbora, a svode se na već artikulirane probleme koji muče seljaka-poljoprivrednika.

Vladin odgovor na sve iznijete primjedbe izložio je aktualni ministar poljoprivrede i šumarstva Zlatko Dominiković. Taj izvještaj sadrži najcjelovitiji pregled mjera što ih je država realizirala u agraru u spomenutom vremenskom razdoblju. Stoga ih vrijedi temeljito izložiti jer su pokazatelji izvornih, službeno predloženih podataka.

Dominiković je detaljno obrazložio sve mjere što ih je poduzimala Vlada i Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, i to problemski. Najprije je ukazao na financijska sredstva što ih je država uložila u agrar: u godini 1997./1998. proračunski transfer poljoprivredi i ribarstvu iznosio je 2,5 milijarde kuna, od čega je za novčane poticaje i naknade bilo namijenjeno 719 milijuna, za kreditiranje u poljoprivredi oko 759 milijuna, a za kreditiranje tekuće proizvodnje i mjere intervencije na tržištu oko 809 milijuna kuna (što se odnosilo na sjetvu, te otkup kukuruza, pšenice i grožđa), a oko 230 milijuna kuna utrošeno je na jednokratne pomoći riboprerađivačima, te naknade za štete od elementarnih nepogoda, pomoć u sanaciji mljekarama i sl. Pri svemu tome Vladin je osnovni moto bio: poljoprivredno zemljište ne smije ostati neobrađeno i "ničije vlasništvo ne smije biti zapreka da zemlja stoji neobrađena" (str. 13). U tom cilju Vlada je donijela devet zakona, a među njima i Zakon o sjemenu, sadnom materijalu i priznavanju sorti poljoprivrednog bilja, Zakon o šumskom sjemenu i šumskim sadnicama, Zakon o zaštiti sorata, a u pripremi je još pet novih zakona. (Zakoni vezani uz ovu problematiku evidentirani su u priloženoj bibliografiji.)

Vlada je sanirala i petnaest tvrtki iz poljoprivrede i drveno-prerađivačke industrije: "Zdenku d.d." iz Velikih Zdenaca, "Neretvu d.d." iz Opuzena, "Agrolagunu d.d." iz Poreča, "Kaštelanske staklenike d.d." iz Kaštel Štafilića. K tome je radila na programu sanacije tvrtki u Podunavlju - "Belje d.d." u Dardi, "Vupik d.d." u Vukovaru i "PIK Ratarstvo-stočarstvo d.o.o." u Osijeku, te na sanaciji vinkovačke Spačve, Slatinskog Gaja, "DI Sekulic" iz Nove Gradiške, DI Vrhovine, te "Mardešić d.d." s otoka Sali (*Izvešća HS*, br. 216: 13). Iz jednoga ranijeg se izvještaja vidi da je dala 40 milijuna beskamatnih kredita usmjerenih na oslobođena područja Hrvatske; tim je područjima dio pomoći uputila i preko sistema robnih zaliha. Naglašava se da su i zaštitne pristojbe u nas veće nego u europskim zemljama, što je također oblik neposredne pomoći seljacima (*Izvešća HS*, br. 169).

Do siječnja 1994. godine 21 poljoprivredno poduzeće prešlo je u privatno vlasništvo, dok je samo 9 ostalo u vlasništvu državnih fondova (Fonda za privatizaciju, Fonda mirovinskog osiguranja radnika i Fonda mirovinskog osiguranja poljoprivrednika). U ratu su posebno stradala dobra "Vrana" u Dalmaciji, "Jasinje" i "Nova Gradiška" u Slavoniji, te mesna industrija "Gavrilović" u Petrinji (Malić, A., 1996.).

Ključna mjera na kojoj se temelji državna politika u agraru jest zamjena vlasničke strukture zemljišta: razrađeni su mehanizmi privatizacije zemljišta ranijih društvenih gospodarstava, te transformirana dioničarska društva koja se bave poljoprivredom. Postupak privatizacije provodio bi se postupno, radi usklađenja zemljišno-knjižnog stanja (u brojnim slučajevima vlasnički udjeli nisu proknjižavani u zadnjih 50 pa čak i 70 godina, a ranije društveno vlasništvo je još uvijek uknjiženo kao takvo, a ne kao vlasništvo Republike Hrvatske), kao i zakonodavne regulacije vezane uz postupak denacionalizacije zemljišta.

U godini 1998. Ministarstvo je donijelo 17 odluka o izboru najpovoljnijih ponuda za kupnju 1.993 ha zemljišta u društvenom vlasništvu, a za 3.099 ha raspisan je natječaj za prodaju. S obzirom da su bivša okupirana područja Republike Hrvatske dobila

status područja od posebne državne skrbi (Zakon o područjima... 1995.), u njima je u obliku prodaje 207 ha zemljišta rješenje dobio 31 vlasnik. U svim hrvatskim županijama formirane su i komisije za davanje u zakup i prodaju zemljišta u vlasništvu Republike Hrvatske (*Izješća HS*, br. 138: 30), kako bi pomogle bržoj realizaciji zacrtanih programa.

Darovnim ugovorom poklonjeno je 844 ha zemljišta 101 hrvatskom branitelju (u vrijednosti od 10,1 milijuna kuna). Pripremaju se i darovni ugovori u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji o dodjeli zemlje za 180 branitelja, te u Zagrebačkoj županiji za 60 branitelja. U obliku služnosti plodouživanja zemljišta sklopljeno je 410 ugovora sa socijalno ugroženim braniteljima, prognanicima i izbjeglim osobama na ukupnoj površini od 3.654 hektara.

U dijelu zemljišta namijenjenoga za zakup Ministarstvo je izabralo 24 najpovoljnije ponude, čime bi se u obradu dalo 12.253 ha, dok je za 20.566 ha raspisan natječaj za zakup.

Sve skupa, po odredbama članka 58. Zakona o poljoprivrednom zemljištu, država je omogućila obradu 261.379 ha zemljišta u vrijednosti od 122 milijuna kuna (*Izješća HS*, br. 216: 13).

No unatoč ovom optimističkom izvještaju Vlade i Ministarstva poljoprivrede, HDZ-ovi i HSS-ovi zastupnici i dalje su bili nezadovoljni. Zato su u nešto kasnijim saborskim razmatranjima zastupnici u 18 točaka i u nekoliko podtočaka (koje obvezuju Vladu i resorno ministarstvo) postavljali ove nove zahtjeve:

- zahtjev da se poljoprivreda u 1999. subvencionira sa 40% sredstava više nego u 1998. godini;
- osnivanje agrarnog fonda - državne agrarne banke; povećati izvoz (po cijeni njegova subvencioniranja);
- smanjiti cijenu repromaterijalu za poljoprivrednu proizvodnju; izraditi zakon o zemljištu u vlasništvu države;
- izraditi program okrupnjavanja obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva;
- osigurati učinkovitije djelovanje Uprave za geodetske poslove;
- osigurati otkup poljoprivrednih proizvoda sa područja od posebne društvene skrbi za Ravnateljstvo robnih zaliha;
- Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva zadužuje se da propiše kriterije za stjecanje statusa obiteljskoga poljoprivrednoga gospodarstva te da pristupi izradi registara tih gospodarstava;
- izraditi program restrukturiranja i privatizacije dioničkih društava koja se bave poljoprivrednom proizvodnjom, napose na područjima od posebne državne skrbi;

- uvesti novčane kaucije za robu u tranzitu, kao zaštitu od mogućeg ilegalnog uvoza;
- obveza Hrvatske banke za obnovu i razvoj (HBOR) da kreditira samo robu domaće proizvodnje;
- povrat ili naknada za oduzeta imanja;
- dislociranje tijela Ministarstva poljoprivrede u područja gdje su razgranate djelatnosti.

U podtočkama od a) do g) obvezuje se Vladu da: prouči seoska domaćinstva s demografskoga, socijalnoga i proizvodnog aspekta, te dade projekciju istih u budućnosti; pomagati mlade gospodarstvenike; očuvati strateški značaj ruralnih područja, posebno rubnih područja države; očuvanje tradicionalnog načina života i seljačke kulture; očuvanje prirodne ravnoteže (održivi razvitak); nastojati na samodostatnosti domaće proizvodnje; sufinancirati proizvodnju za izvoz; smanjiti deficit u uvozu robe; poštivanje regionalnih karakteristika proizvodnje; partnerski odnos seljačkog staleža prema Vladi, jer je seljak i poslopramac i poslodavac; zakonima sankcionirati: zemljišnu politiku, poreski i carinski sustav, zaštitu domaće proizvodnje, poticajnih mjera te sustav financiranja domaće proizvodnje; spriječiti sve moguće manipulacije u proizvodnji genetski modificiranih (GM) prehrambenih proizvoda; osnovati biotehničko povjerenstvo pri Vladi koje bi činili znanstveno-etički stručnjaci dorasli toj kontroli (*Izviješća HS*, br. 229; 22-23).

Gotovo na svim saborskim sjednicama u to vrijeme bilo je riječi o otkupu mlijeka; tovu junadi, svinja, ovaca i koza, rasplodnih grla i umjetnom osjemenjivanju stoke; poticanju stočarstva na područjima od posebne državne skrbi te brdsko-planinskom području; uzgoju rasplodnih kunića; uzgoju slatkovodne ribe – šarana, pastrve te amura, tolstolobika i smuda te premiranju ribljeg brašna; uzgoju maslina i lavande na otocima; proizvodnji sortnog meda; premiranju vinogradarstva na otocima, ali i o financiranju razvojnih programa u poljoprivredi (*Izviješća HS*, br. 19, 138, 169, 212, 226).

Međutim, unatoč dobrim željama i poštenim namjerama i Vlade i Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, te saborskih zastupnika da se u selu i agraru učine mogući pomaci nabolje, život će pokazati da su za brojne probleme bila nužna dugoročna rješenja, znatnija financijska ulaganja, a da su u međuvremenu seljaci ipak ostavljani da sami rješavaju svoje probleme, pa im je čak država po više mjeseci dugovala novac za otkupljene proizvode.

2.3. Seljaci

Ovim važnim socijalnim slojem hrvatskoga društva u zadnjih se desetak godina angažirano bavila i država, i znanstvenici, i šira javnost, ali i oni sami. I dok je ponekad ruralno društvo bilo na periferiji društvenih zbivanja i odlučivanja (Šterc,

1992.), sada se seljaci profiliraju kao svjesna i jaka društvena grupa, koja drži ogroman kapital u svojim rukama, i koja samo traži priznavanje vlastite vrijednosti u društvu i svoga doprinosa ukupnim gospodarskim kretanjima u Hrvatskoj. Ta samosvijest seljaka jedno je od vrednijih postignuća ovoga tranzicijskog razdoblja.

Kao što se iz prethodnoga moglo zaključiti, a s obzirom na minuli rat i njegove posljedice, te na siromaštvo države koja se i sama oporavlja od rata, selo i poljoprivreda su zapali u izuzetno tešku proizvodnu i financijsku krizu. Unatoč svim spomenutim nastojanjima države da adekvatnim mjerama agrarne politike pomogne seljaku, te da se obnovi i revitalizira agrarna proizvodnja, nije se puno učinilo. K tome su i zahtjevi Europske unije, kojima bi se Hrvatska morala prikloniti, još više otežali položaj poljoprivrede, jer naš agrar još nije sposoban da se nosi s razrađenim mehanizmima tržišne proizvodnje Zapada. Tako su se problemi u selu i agraru sve više nagomilavali, a potencirao ih je i velik broj razvojačenih osoba u selima (čak 50% od ukupnog broja razvojačenih u Hrvatskoj) koje je trebalo uposliti. Sve to skupa dovodilo je do velikog nezadovoljstva pa čak i socijalnih nemira seljaka.

Seljaci državi najviše zamjeraju zbog niskih poticajnih i otkupnih cijena. Primjerice, subvencije seljaku u Hrvatskoj iznose 2,8% u odnosu na cijenu proizvoda, dok su u Italiji bile 50% a u Švedskoj čak 60%. Žale se da cijene poljoprivrednim proizvodima ostaju iste, a svemu ostalom rastu. Osim toga traže sprečavanje interventnog uvoza pšenice, šećera, ulja, mlijeka i mliječnih proizvoda, što direktno ugrožava plasman domaćih proizvoda. Nezadovoljni su dodjelom regresa i kredita te mjerama poreske politike. Smeta ih što se na 4. ratu za otplatu poreza plaćaju zatezne kamate, a ponajviše ih iritira neodgovornost države oko nepodmirivanja dugova seljacima za otkupljene proizvode (*Izvješća HS*, br. 21 i br. 29). Posebno se naglašava da "zbog HDZ-ove politike prema selu i ukupne vladine ekonomske politike, hrvatski seljaci su, prvi put u posljednjih 50 godina, postali dio socijalno ugroženog stanovništva" (Malić, G., 1999.: 25). Nerijetko naglašavaju da su im u nepovrat otišle dobre predratne godine, kada je funkcionirao i otkup poljoprivrednih proizvoda, i suradnja s poljoprivrednim kombinatima i prerađivačkom industrijom. Stoga se seljaci u novije vrijeme sve češće oglašavaju u javnosti, ili preko javnih medija, ili svojih udruga, pa čak i javnim protestima i blokadom prometnica, što je pomalo novum u ponašanju seljaka u odnosu na praksu do 90-ih godina. Od negdašnjega, smatranog pomalo apolitičnoga društvenog sloja (Šterc, 1992.), poljoprivrednici postaju sve svjesnijim društvenim akterom, što je i normalno s obzirom da su oni u direktnom partnerskom odnosu s državom.

Osnovano je i nekoliko udruga seljaka, neke vrste samozaštitnih, gotovo političkih asocijacija. *Hrvatski seljački savez* (predsjednik mu je saborski zastupnik Ivan Kolar) osnovan je 18. travnja 1999. godine u okviru Hrvatske seljačke stranke; ima svoje ogranke u Slavanskom Brodu (predsjednik Darko Grivičić), Osijeku (vodi ga teologinja Ljubica Lalić) te Bjelovaru (vodi ga Pero Jurišić). *Zajednica udruga seljaka Slavonije i Baranje* je vrlo aktivna, oglašava se učestalim javnim protestima, a

predsjednik joj je Antun Laslo. Hrvatska seljačka sloga djeluje pri Hrvatskoj seljačkoj stranci. HDZ-ovu Udrugu "Selo - Stjepan Sulimanac" (sada *Zajednica sela Stjepan Sulimanac*) koja je osnovana u Sikirevcima nedaleko od Slavonskog Broda (osnivanju je prisustvovao tada aktualni ministar poljoprivrede Ivan Đurkić) vodi Viktor Laslo. Socijaldemokratska partija Hrvatske osnovala je *Forum sela SDP-a* čiji je predsjednik saborski zastupnik Željko Malević iz Đakova. S namjerom da služi seljacima formirano je i *Povjerenstvo za obnovu i razvitak sela HDZ-a*, a osnovano je 10. prosinca 1995. u Krašiću (Malić, G., 1999.), te više gospodarskih interesnih udruga proizvođača po vrtama proizvodnje.

Kao prva i krovna strukovna, nevladina i nestranačka (u tom smislu nepolitička) i interesna organizacija seljaka i svih onih koji se bave problemima poljoprivrede, sela i seljaštva s istom namjerom djeluje i *Savez seljaka Hrvatske* (od 1998. godine *Udruženje hrvatskih seljaka*), udruga osnovana 27. lipnja 1990. godine u Zagrebu (predsjednik je Veselko Đurkan, a glavni tajnik Damir Sinković).

Praksa seljačkih protesta je sve učestalija (Laslo, 1998.; Lončar, 1998.; Kolar, 1999.a, 1999.b, 1999.c; Primorac, 1999; Rašeta, 1999.). Posebno su učestale blokade cesta traktorima, što ima i većih posljedica za javni promet. No pravo seljaka je da pokažu svoje nezadovoljstvo, a na drugoj je strani da ukloni uzročnike njihovim nemirima.

2.4. Znanstvenici

A kako su sve te probleme vidjeli i tumačili znanstvenici? Oni su, provodeći empirijska istraživanja ili teorijskim spoznajama, dolazili do konkretnih pokazatelja o stvarnom stanju u nekoj domeni života ruralnog društva, ruralnog prostora i agrara. Temeljem spoznaja sugerirali su moguća rješenja aktualnih problema revitalizacije rurisa i suburbanih područja Hrvatske. Njihova su istraživanja zapravo činila podlogu osmišljavanju strateški važnih državnih dokumenata u oblasti razvojne i agrarne politike.

No iako se činilo da je u proteklih desetak godina bilo malo empirijskih (iskustvenih) istraživanja (Mišetić, 1999.), naša će analiza pokazati da im broj nije bio zanemariv, a provodili su ih istraživači iz raznih znanosti - demografi, ruralni sociolozi, agrarni ekonomisti i agrarni sociolozi, socijalni ekolozi te stručnjaci za marketing, turizam i sl. Kako znanstvena istraživanja za Hrvatsku, kao dijela nacionalnoga identiteta (Lukač-Harvanek, 1999.), imaju izuzetnu važnost, sva ova istraživanja manje-više su provedena u okviru *Nacionalnoga znanstvenoistraživačkog programa* što ga financira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Ovdje ćemo priložiti i popis projekata što ih financira Ministarstvo znanosti i tehnologije u godinama 1996.-1999., koji su za naše istraživanje od posebnog značaja, a navest ćemo i institucije u Hrvatskoj koje ih realiziraju. Njihov slijed je u neposrednoj vezi s aktualnošću tema koje nas zanimaju:

- Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, dakle naš Institut, u okviru programa trajne istraživačke djelatnosti *Društvene promjene i razvoj Hrvatske* spomenutoga Nacionalnoga znanstvenoistraživačkog programa realizira pet istraživačkih tema (projekata). Za našu su temu interesantne: *Selo u tranziciji: mogućnosti razvoja seoskih područja; Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu; Vrijednosni sustav mladeži i društvene promjene u Hrvatskoj;*
- Agronomski fakultet (sa svojim institutima i zavodima), Zagreb, realizira čak 35 projekata, a spomenut ćemo nama interesantne: *Sustav voda-tlo-biljka; Erozijska tla u agroekološkim prilikama središnje Hrvatske; Zaštita tla i voda u poljoprivredi; Utjecaj i učinak razvojnih čimbenika i agrarnih mjera; Agrarni marketing obiteljskog gospodarstva u Hrvatskoj; Krajobrazna baština Hrvatske u svjetlu održivog razvoja; Ekološka i biljno-branidbena prihvatljiva biljna proizvodnja;*
- Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb, od 13 projekata realizira: *Sustavno ožuljavanje hrvatske periferije; Socijalizacija djece i mladeži; Kvaliteta obitelji;*
- Institut za antropologiju, Zagreb, realizira tri projekta, od kojih dva navodimo: *Populacijska struktura Hrvatske - biomedicinski pristup; Populacijska struktura Hrvatske - sociokulturni pristup;*
- Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, realizira četiri projekta, a za našu temu interesantne su *Unutarnje migracije u Hrvatskoj;*
- Institut za oplemenjivanje i proizvodnju bilja d. d., Zagreb, realizira tri projekta o genetskoj kontroli i oplemenjivanju kukuruza i pšenice, što je usko specijalizirana tema, pa je samo spominjemo;
- Institut za poljoprivredu i turizam, Poreč, realizira tri projekta, od toga: *Seljačka obiteljska gospodarstva u Istri; Turistička ponuda Istre i restrukturiranje;*
- Poljoprivredni fakultet, Osijek, realizira 24 projekta, a spomenut ćemo tri: *Odvodnja i natapanje u održivoj poljoprivredi istočne Hrvatske; Racionalno opremanje i korištenje mehanizacije na obiteljskim gospodarstvima; Projektiranje razvitka obiteljskih gospodarstava;*
- Poljoprivredni institut, Osijek, realizira pet projekata, od čega i *Promišljeno opremanje mehanizacijom agrokompleksa*. Ostali projekti su o genetskoj kontroli i oplemenjivanju kukuruza i pšenice, ječma, soje i suncokreta, te lucerne;
- Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Split, realizira projekt "Potencijali hrvatskog Mediterana u proizvodnji hrane i pića" u kojem je za ovaj prikaz relevantna istraživačka tema *Razvoj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava Hrvatske*.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, na svoj je način pomagala u istraživanjima akutnih problema u hrvatskoj poljoprivredi i selu, i to kroz organizaciju većih znanstvenih skupova i objavljivanje zbornika radova s tih skupova.

Osim ovih institucija, nekima od fenomena vezanih za našu temu bavili su se i nevladine institucije poput: Centra za tranziciju i civilno društvo, Zagreb; Zaklade za rur-urbanu ravnotežu Slavonije, Baranje i Srijema, u Osijeku; Centra za reprodukciju domaćih životinja u Križevcima.

Od realizatora spomenutih programa osvrnut ćemo se detaljnije samo na Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, te Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, jer su to institucije s dugogodišnjom tradicijom u istraživanjima ruralne i agrarne problematike u Hrvatskoj.

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (donedavno je bio u sklopu Sveučilišta u Zagrebu, a sukcesor je i negdašnjega Agrarnog instituta) ima gotovo četrdesetgodišnju tradiciju u istraživanju spomenutih fenomena. U tom je vremenskom rasponu realizirao više od 230 znanstvenoistraživačkih projekata iz područja demografije, društvene strukture, posebnih sociologija poput sociologije sela, grada, porodice, mladih, odgoja i obrazovanja, kulture, znanosti te sociologije religije, socijalne psihologije i socijalne patologije. Ukupan broj publiciranih znanstveno-stručnih radova premašuje dvije tisuće (Bahtijarević, 1994.; Milinković, 1994.a). U tranzicijskom vremenu pomno je pratio stanje u ruralnim sredinama Hrvatske u uvjetima rata, ali i poraća. Uz spomenute programe koji su u toku realizacije, u poratnom je vremenu Institut realizirao četiri projekta (četiri *case studies*):

- prvo istraživanje provedeno je u zagrebačkoj okolici (u blizini metropole) i Varaždinu a njime su obuhvaćena i *sela i prigradska naselja te jedan gradski mjesni odbor* (Seferagić, Lončar Butić, Rendulić, 1995.);
- drugo je istraživanje mjesne samouprave provedeno u petrinjskom kraju, a obuhvaćena su *sela i prigradska naselja u području obnove* (Petrinja) (Seferagić, Lončar Butić, 1997.a);
- trećim istraživanjem za potrebe izrade prostornog plana Koprivničko-križevačke županije obuhvaćena su i *sela i prigradska naselja u standardnoj sredini* (Seferagić; Lončar Butić, 1997.b: 21, te 1998.);
- četvrto je istraživanje provedeno u Gorskom kotaru (Lokve i Delnice) o utjecaju Akumulacije Križ potok na uvjete života tamošnjeg stanovništva (Lončar Butić, Magdalenić, Seferagić, Župančić, 1999.).

Finalni radovi objavljeni su u institutskom časopisu *Sociologiji sela*², a dio u zbornicima radova ili studijama.

² Znanstveni časopis *Sociologija sela*, što ga izdaje Institut, godine 1992. obilježio je svoju 30-godišnjicu izlazenja. U svojoj dugoj tradiciji (počeo je izlaziti 1963. godine gotovo istovremeno sa svjetskim glasilima za ruralnu sociologiju i ekonomiku agrara), pratio je najaktualnije teme koje su zaokupljale društvo i državu u razvojnom putu rurlisa i agrara (Puljiz, Štambuk, 1992.). Kroz pripremu ovoga priloga nezaobilaznim su se činili rezultati istraživanja o selu i poljoprivredi publicirani u *Sociologiji sela*, upravo zato što pokrivaju brojne aspekte koje smo ovdje pratili.

Institut za ekonomiku poljoprivrede, kojega čine Zavod za upravu poljoprivrednog gospodarstva, Zavod za marketing u poljoprivredi i Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, uz spomenute projekte za 1995.-1999. godinu, u prethodnom je petogodišnjem razdoblju realizirao četiri velika projekta - *Regionalni razvoj i metode, te izbor metoda za izbor agroekonomskih mjera u poljoprivredi; Tržišne institucije u funkciji opskrbe Zagreba i razvoja poljoprivrede; Ekonomika proizvodnje i socio-ekonomska reprodukcija poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj; Management i marketing poljoprivredno-prehrambenog sustava Hrvatske*. Na temelju rezultata tih istraživanja objavljena su 134 znanstveno-stručna rada iz raznih domena ruralne i agrarne problematike (Brkić, 1998.: 122).

U godini 1997. Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju proveo je anketu u 42 obiteljska poljoprivredna gospodarstva na području grada Zagreba i Zagrebačke županije, u osam raznih vrsta proizvodnji, od cvjećara, gljivara, mješovitih, povrćara, ratara, stočara, vinogradara i voćara (Juračak, Par, Žutinić, 1997.: 93-94). Objavio je i rezultate *Ankete o obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima*, provedene (u suradnji s Državnim zavodom za statistiku Republike Hrvatske) na uzorku od 812 poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava krajem 1998. i početkom 1999. godine. Istraživanje je utoliko interesantno što su njime obuhvaćena veća poljoprivredna gospodarstva - s 4 i više ha zemljišta, te s makar jednim aktivnim poljoprivrednikom (Žutinić, 1999.). Rezultate istraživanja autori³ su publicirali u časopisima što ih izdaje Agronomski fakultet - *Poljoprivrednoj znanstvenoj smotri i Poljoprivrednim aktualnostima* ali i u *Sociologiji sela*.

Uz spomenute znanstvene projekte i institucije koje ih realiziraju, na kraju ćemo uputiti i na određeni broj bibliografskih istraživanja radenih u ovom tranzicijskom vremenu. Zamjetno je da su u ovo vrijeme ona bila čak brojnija nego u predratnom razdoblju. Razlog tome jest u dramatičnim zbivanjima koja su se dešavala u samoj Hrvatskoj ali i cijelom postjugoslavenskom prostoru, o kojima se pisalo i u znanstvenoj literaturi i u periodičnom tisku. Bibliografi su angažirano prikupljali i sistematizirali građu na aktualne društveno-političke, vojno-strateške, ratne, ekonomske i socijalne teme. Pritom su ratna zbivanja najviše plijenila pažnju bibliografa, što je i razumljivo, tako da je u vrlo kratkom vremenu nastalo nekoliko bibliografskih priloga (Skender, 1992.; 1993.; Milinković, 1992.; Belan-Simić, 1995.; Tatalović i Prgomet, 1998.). Dramatična sudbina velikog broja hrvatskih i bosansko-hercegovačkih prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba i to opet najviše iz seoskih prostora, također je bibliografski obrađena (Mežnarić, Laszlo, 1995.; Kumpes, 1993.; 1997.). U malo mirnijim okolnostima radene su i bibliografije o selu i agraru (Milinković, 1994.b; 1997.; Petak, 1999.), socijalnoj ekologiji i primijenjenim ekologijama (Murati, 1994.;

³ Radeći na projektima s ruralnom i agrarnom problematikom istraživači su često imali zamjerke na statistiku praćenja podataka vezanih za ruralne prostore. Naime, od godine 1981. naselja su definirana kao "urbana i ostala naselja", što znači da se nisu iskazivali podaci po seoskim naseljima, pa je utoliko bilo teže pratiti relevantne podatke za istraživanja najmanje socijalno-teritorijalne zajednice, tj. sela (Oplanić, Milotić, Poropat, 1998.), za razliku od popisa stanovništva 1953., 1961. i 1971. u kojima su naselja bila definirana kao "seoska", "mješovita" i "gradska".

1996.; 1999.) te one koje su sintetizirale svu tu bibliografsku produkciju - bibliografije bibliografija (Murati, 1995.; Prgomet, 1998.). Znakovito je da su svi ovi bibliografski zahvati najčešće bili rađeni iz osobnih poticaja, kao odraz želje samih bibliografa da na svoj način svjedoče o zbivanjima u jednom prijelomnom vremenu, te da su rijetko izvedeni u okviru istraživačkih projekata i financirani.

Iz svih prezentiranih pokazatelja je evidentno da su selo kao socijalni prostor življenja seljaka i seljana, te poljoprivreda kao seljakova radna aktivnost ali i stil življenja, bili izuzetno važne i inspirativne teme i znanstvenicima i političarima i široj stručnoj javnosti.

3. Rezultati istraživanja o selu i agraru 1990.-1999.

3.1. Predmet

Dok smo u prethodnom dijelu rada obradili aktere i institucije koje su se manje ili više intenzivno bavile istraživanjima promjena u selu i agraru u tranzicijskom vremenu, u ovom ćemo dijelu ukazati na konkretne domete tih istraživanja, i to izlažući ih *problemski*. Na taj će se način dobiti sumaran uvid u sve vrste promjena kroz koje su prolazili seljaci, seoska zajednica i agrar u Hrvatskoj u zadnjem desetljeću 20. stoljeća. No nužno je napomenuti da je osvrt na pojedine autore i njihove priloge selektivan, upravo zbog činjenice da se velik broj znanstvenika raznih provenijencija interdisciplinarno bavio ruralnom problematikom. Međutim, ono što je u ovom prilogu propušteno, kompenzirano je kroz evidenciju tih autora i njihovih priloga u selektivnoj bibliografiji u ovom dvobroju *Sociologije sela*.

3.2. Demografska istraživanja

Demografska kretanja seoskog i poljoprivrednog stanovništva najčešće su bila polazna tema svim sociologijskim ili agroekonomskim istraživanjima, što je i razumljivo, tako da ovu problematiku srećemo u brojnih istraživača i izvan ovoga poglavlja. Direktnim demografskim promjenama u selu u novije vrijeme najčešće su se bavili Ivo Nejašmić, Maja Štambuk, Dražen Živić, Stjepan Šterc, Alica Werteimer-Baletić (ali sa šireg aspekta), te Mladen Friganović, Adolf Malić i dr. Iz njihovih su istraživanja i u ovom periodu razvidni pravci daljnjeg smanjenja obiju skupina populacije sela - i poljoprivrednoga i nepoljoprivrednog stanovništva, tj. ukupnoga ruralnog pučanstva⁴, a pisalo se i o migracijskim tokovima u pojedinim hrvatskim županijama (Akrap, 1998.; Lajić, 1998.; Podgorelec, 1998.).

⁴ S. Šterc (1992.) sugeriira uporabu pojma "ruralno stanovništvo" kao šireg pojma kojim su obuhvaćeni i aktivni poljoprivrednici ali i brojni nepoljoprivrednici koji žive u selu.

Istraživanja ukazuju da se udjel poljoprivrednika u Hrvatskoj u odnosu na ukupno stanovništvo rapidno smanjivao od 81,9% u 1900. godini na 66,3% u 1948., te na 43,9% u 1961., odnosno na 14,5% u 1981. do 9,1% u 1991. godini. U apsolutnim brojevima 1948. bilo ih je 2,5 milijuna, dok ih je u 1991. svega 500.000 (Maceljski, 1993.; Izvješća HS, br. 138 te 151).

S obzirom na neke osnovne demografske pokazatelje, nužno je napomenuti da se u analizama kompariralo podatke o broju stanovnika agrarnih područja do 1991. godine, ali da ima i nekoliko empirijskih istraživanja koja ukazuju na migracije izazvane ratom od 1991. nadalje (Živić, 1998.; Akrap, et. al., 1998.).

Prateći odljev ruralnog stanovništva u vremenskom rasponu od 1953. do 1991. godine, kada su se intenzivno odvijali procesi industrijalizacije i urbanizacije, te deagrarizacije kao negativne nuspojave industrijalizaciji i urbanizaciji, stručnjaci su zabilježili da se poljoprivredno stanovništvo smanjilo od 2,209.716 na 409.647, čime je njegov udjel u ukupnom stanovništvu Republike Hrvatske smanjen od 51,6% na svega 9,1%. Smanjenje se najviše očitovalo u seoskim naseljima (22,1%), dok se u mješovitima povećavalo (6,9%), tako da je u mješovitim naseljima tada živjelo 31% stanovništva s agrarnih područja Hrvatske. Inače je udjel poljoprivrednog stanovništva (onoga koji se bavi isključivo poljoprivredom) u ukupnom žiteljstvu hrvatskih agrarnih područja smanjen na svega 18,7% (Malić, A. 1996.; Župančić, 1995.). Podatak o 8,5% seljaštva u ukupnoj populaciji Hrvatske 1991., što u biti odgovara strukturi stanovništva razvijenih zapadnih zemalja, zapravo nije sukladan strukturi visokoproduktivne, industrijsko-fordističke poljoprivredne proizvodnje (Župančić, 1995.).

Od regija, najveći broj seoskog stanovništva bilježila je istočna Hrvatska odnosno Slavonija i Baranja. Prema jednom istraživanju Zavoda za agroekonomiku Poljoprivrednog fakulteta u Osijeku, u demografskoj strukturi istočne Hrvatske poljoprivredno je stanovništvo činilo tek 12%, dok je daleko veći broj (60% radnoaktivnog stanovništva) bio u grupi polupoljoprivrednika koji su djelomično temeljili svoju egzistenciju na poljoprivredi. Uz to su u strukturi radnog kontingenta poljoprivrednika pretežno bile osobe u dobi od 55 godina. Međutim, kako je u Domovinskom ratu s toga područja bilo najviše prognanih i protjeranih obitelji, danas se nameće ozbiljno pitanje njihova povratka, a još više saniranja porušenih naselja a potom i revitalizacije poljoprivredne proizvodnje. I u toj novoj situaciji opet je problem veliki broj povratnika u starijoj životnoj dobi, što svakako neće puno pomoći promicanju razvoja poljoprivrede (Seferagić, 1991.; Šterc, 1992.; Tolić, Petrač, Zmaić, 1999.; Živić, 1998.), jer se u te krajeve ne vraćaju mlađi žitelji, koji su odlučili ostati u mjestu prognaništva odnosno izbjeglištva ili zbog sadašnje zaposlenosti ili traženja posla.

Demografska slika ruralnih sredina danas ukazuje na uznapredovale i nezaustavljive procese depopulacije, pa čak i na izumiranje velikog broja sela, što je već ranije započelo (Nejašmić, 1991.a; Lajić, 1992.), a ratom 1991.-1995. samo se produbilo. Uz činjenicu da ruralne sredine već dosta dugo nisu nositelji prirodnog rasta stanovništva Hrvatske, da ih je rat u nekim dijelovima totalno iskorijenio (istočna i

zapadna Slavonija, Baranja, zapadni Srijem, sjeverna Dalmacija, Lika, Kordun i Banija), te s obzirom na poslijeratnu demografsku polarizaciju u korist grada, seoskom prostoru prijeti demografsko izumiranje. Revitalizacija ("pojam oživljavanja prostoru svojstvenih djelatnosti i težnje k pozitivnim demografskim procesima") moguća je samo useljavanjem novoga stanovništva, i to izvanopćinskoga i izvanrepubličkoga, a u pravcu prigradski slabijih i urbaniziranijih naselja (Šterc, 1992.: 129 i 155).⁵

Ipak pomalo ohrabruje spoznaja o reverzibilnom kretanju: u selo se "useljavaju" novi socijalni slojevi društva, tzv. vikendaši (Puljiz, 1992.), što je započelo osamdesetih godina, a nastavlja se i danas. Time se socijalna struktura u selu usložava, a uvode se i neke nove proizvodne djelatnosti, od sitnih vrtlarskih do krupnih poduzetničkih poslova. Pa iako nisu uklopljene u "kolektivnu manifestaciju seoskog socijalnog života" (Štambuk, 1991.: 8), te nove skupine unose stanovitu dinamiku u proizvodnji, ali su u imovinskim odnosima narušile ravnotežu jer su, kupovanjem svojih parcela zapravo pridonijele daljnjem usitnjavanju seoskih gospodarstava.

3.3. Sociologijska istraživanja

Za naš su projekt od neposredne važnosti istraživanja sociologijske i socijalno-ekonomske dimenzije problema u ruralnom prostoru u vrijeme tranzicije. Ovim su se temama ponajviše bavili ruralni sociolozi iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu - Maja Štambuk, Milan Župančić, Alija Hodžić, Dušica Seferagić, te vanjski suradnici Ivan Magdalenić, Josip Defilippis, Vlado Puljiz, Ivan Cifrić, a angažirani su i brojni suradnici okupljeni oko institutskog časopisa *Sociologije sela* iz reda stalno zaposlenih istraživača IDIZ-a i vanjskih suradnika. Među tim se suradnicima nalaze i oni koji su etiketirani kao "zlatna pera časopisa Sociologije sela", a uz spomenute tu su još i Vladimir Stipetić, te Vera i Marko Tadić (Mirčetić, 1999.: 9). Drugu veliku grupu čine agrarni sociolozi i agrarni ekonomisti iz Zavoda za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju pri Agronomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu - Tito Žimbrek, Đurđica Žutinić, Srećko Brkić, Miroslav Tratnik, Tomislav Budin i dr., koji su svoje radove objavljivali i u *Sociologiji sela* ali i u *Poljoprivrednim aktualnostima* i u *Poljoprivrednoj znanstvenoj smotri*. U ovu skupinu spada i povelik broj eksperata za ekonomiku agrara poput akademika Milana Maceljskog, te Ferde Bašića, Darka Znaora, a njima pridružujemo i brojne istraživače iz spomenutih instituta diljem Hrvatske na koje ćemo uputiti preko citirane literature.

U svojim su radovima svi ovi istraživači obrađivali najvitalnije probleme iz života seljaka i stanja u agraru. Posebno su interesantna istraživanja seoske lokalne zajednice, društvenih promjena i socijalne strukture sela, obrazovanja poljoprivrednika, životnog

⁵ I. Nejašmić proširuje definiciju revitalizacije, pa ona znači sveukupno oživljavanje gospodarskih, biovitalnih, prostornih, kulturnih i ostalih funkcija određenih područja, a u demografskom poimanju označava proces ponovnog povećanja broja stanovnika (repopulacija) te zadržavanje iste dinamike u budućnosti, za što je bitna materijalna osnovica (1991.a: 13).

standarda i kvalitete života (od socijalno-zdravstvenih do problema prehrane, stanovanja i sl.), kao i brojne teme o stanju u obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, revitalizaciji poljoprivrede u Hrvatskoj općenito te njezinoj prilagodbi europskim standardima i svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda.

Iako ne iscrpno, selektivno ćemo se osvrnuti na neke od tih istraživanih tema, interpretirajući i parafrazirajući osnovne spoznaje do kojih su autori dolazili.

3.3.1. Seoska lokalna zajednica

Seosku lokalnu zajednicu u Hrvatskoj pomno je proučavala M. Štambuk (1997.) kroz njezin povijesni razvitak, i to komparativno s europskom lokalnom zajednicom. Pritom je naznačila tri značajne etape kroz koje je seoska zajednica prolazila. U prvoj je fazi - *etapi kompozicije* - tu zajednicu karakterizirala *koegzistencija* seljaka, obrtnika, trgovaca i radnika, i činila je sklad u socijalnom, funkcionalnom, gospodarskom i kulturnom pogledu (što je kronološki slično s istim procesom u Europi). Drugu etapu - *etapu dekompozicije* - obilježava bijeg nepoljoprivrednih djelatnosti iz sela, čime dolazi do *agrarizacije*, pojave "seljačkih geta", što je uslijedilo posljedično uz procese urbanizacije, industrijalizacije i deagrarizacije u godinama nakon Drugoga svjetskog rata. To je faza "poseljačenja sela". Treća je etapa - *etapa rekompozicije* seoskoga socijalnog sistema, ali tek u nastanku. Za ovu su fazu nužne neke minimalne pretpostavke - prometnice, posebno cestovne, razvoj seoske infrastrukture i sl., bilo da se promatraju kroz razne oblike organizacije i funkcioniranja, ili odnose među pojedinim društvenim skupinama (s obzirom na spol i dob, klasna, nacionalna ili vjerska obilježja), do odnosa u porodici, te među samim članovima obitelji ili društvene zajednice (str. 14; kurzivi M. Š.). Hrvatska se seoska zajednica danas nalazi u trećoj etapi, suočena sa svim problemima koji tu etapu karakteriziraju.

Utjecaji što su iz gradskih sredina djelovali na seosku zajednicu, po jednoj se analizi Europske unije svode na tri standardne skupine problema. Prvo, u selima uz veće gradove i značajne prometnice zamjetan je *pritisak modernog života*, pa su im svojstveni gušća naseljenost, mješoviti izvori prihoda, veliki broj sekundarnih rezidencija, ali visoki stupanj onečišćenja okoliša kao neposredne posljedice blizine grada. Drugo, *ruralno propadanje* evidentno je u udaljenijim krajevima iz kojih stanovnici odlaze u gradove, a preostali žitelji su uglavnom stariji, poljoprivreda im je i dalje osnovna djelatnost ali s niskim prihodima i simptomima siromašenja. Treću skupinu čine *marginalna, prostorno teže dostupna područja*, za što su tipična otočka i brdsko-planinska naselja, s gospodarskom heterogenizacijom poslova (Štambuk, 1996., u: *Žumberak ...*, str. 10; kurzivi M. Š.; *Izješća HS*, br. 215).

Činjenica je da je hrvatsko seljačko društvo još uvijek tradicionalno. Seljak je još uvijek čvrsto vezan uz obitelj, gospodarstvo, zemlju. Njegova ljubav prema tom komadu zemlje, kojega doživljava kao "komadić Zemljine kugle", izuzetno je velika i on je, po vlastitom poimanju, sudbinski vezan za nju. Uz to je vezan i za svoje

“susjedstvo, naselje, zavičaj, vjerovanje, vradžbine, hiromantiju, prkos, inat, zavist, osvetu i brojne za seljaka ‘misterije prirode’” (Livada, 1998.: 9). Seljak još uvijek s rezervom prima promjene koje dolaze izvana (a posebno je osjetljiv na nasilne akcije), dok količinu i dinamiku promjena prilagođava vlastitim mogućnostima recepcije (Štambuk, 1997.). S takvim karakteristikama hrvatsko je seljaštvo ušlo u tranzicijsku fazu, pred njega su se postavili strogi europski tržišni kriteriji, s naglaskom na ekološkoj poljoprivredi i proizvodnji ekološki zdrave hrane. S obzirom da mu je posjed i dalje ostao malen (najčešće do 2,9 ha), ali čak i uz šanse da ga i poveća, seljak još uvijek nema osnovne uvjete za intenzivnu proizvodnju koja bi udovoljila europskim kriterijima. Čak da i rata nije bilo, teško bi se bez radikalnih promjena mogao brzo uklopiti u europske standarde.

Već na početku ratne agresije na Hrvatsku i masovnih stradanja ruralnoga i urbanog stanovništva, znanstvenici iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu trezveno su pratili probleme uzrokovane ratom, te kako se oni reperkutiraju na seosku zajednicu i agrar. D. Seferagić je već 1991. konstatirala da rat ne samo da “zaustavlja svaki razvoj na određeno vrijeme”, nego je izvršio i demografsku prestrukturaciju prostora, “fizičko uništenje velikog dijela ruralne i urbane infrastrukture, te komunikaciju među naseljima”, a promijenit će i raniju sliku o razvijenim i nerazvijenim područjima, te nekim očekivanim prioritetima u ranijim planovima ruralnog razvoja. U opustjeli prostor povratak ljudi neće se moći “postići političkom prisilom već paralelnom izgradnjom neophodne civilizacijske infrastrukture za normalan život”. Socijalna će dezintegracija biti izrazita po nacionalnoj identifikaciji i “kamen spoticanja za uspostavljanje suživota ljudi na ratom pogođenim područjima, što će izazvati dodatne, najteže rješive probleme” (Seferagić, 1991., u: *Društvene promjene u prostoru*, str. VII-VIII). Ratnu su problematiku u tom smislu pratili i autori u tematskom broju časopisa *Sociologija sela* (Vol. 30 (1992), br. 115-116) pod naslovom *Rat i obnova*.

Upravo takvoj seoskoj zajednici i država i znanost u Hrvatskoj nastoje pomoći i uklopiti je u globalne tokove moćne europske zajednice. Kako? Iduće analize nuđaju neka moguća rješenja.

Prvo, insistira se na ubrzanoj modernizaciji sela, što podrazumijeva procese industrijalizacije, urbanizacije, deagrarizacije, demografske tranzicije, skolarizacije, sekularizacije i sl. (Štambuk, 1997: 10-11). Uz modernizaciju poljoprivredne proizvodnje traži se daljnje smanjivanje broja poljoprivrednog stanovništva (deagrarizacija), insistira se na transformaciji vlasničkih odnosa u seljačkom gospodarstvu. Težište razvojne politike usmjereno je na obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo, ali se zagovaraju i različiti tipovi mješovitih gospodarstava, te prerastanje manjeg broja tih gospodarstava u vitalna poljoprivredna gospodarstva. Značajne promjene u socijalnoj strukturi sela i migracijskim kretanjima u njemu, nažalost, izazvao je i minuli rat.

3.3.1.1. Socijalne grupe u selu

Dok su se prije agresije na Hrvatsku i Domovinskog rata provodila učestala istraživanja o socijalnim grupama u selu (obitelji kao primarnoj grupi, te mladima, ženama, starijim osobama, seljacima-radnicima), u tranzicijskom vremenu o njima se izravno pisalo vrlo malo, a više u kontekstu neke druge preferirane teme, ili u državnim programima revitalizacije ruralnih sredina.

No vrijedno je spomenuti i one rijetke radove koji su problematizirali skupinu mladih u Hrvatskoj u smislu njihove marginalizacije u društvu (Ilišin, 1999.a; *Izvešća HS*, br. 246), njihova slobodnog vremena (Ilišin, 1999.b), njihovu participaciju u Domovinskom ratu (Ilišin, 1993.), ili mlade kao kulturološki fenomen (Relja, Leburčić, 1999.). To isto vrijedi i za radove o ženi u poljoprivredi (Brkić, Žutinić, 1998.; Štambuk, 1994.), te one o socijalnim problemima ljudi starijih od 65 godina u selu, kojih je 1961. godine bilo tek 9,3%, a sada ih ima 24% (*Izvešća HS*, br. 245; Puljiz, 1995.) te njihovim domaćinstvima/gospodarstvima i uznapredovaloj pojavi senilizacije sela (Novosel, 1995.). Jedino je obitelji općenito posvećeno više pažnje (*Izvešća HS*, br. 231) zahvaljujući savjetovanju što ga je 1994. organiziralo Ministarstvo rada i socijalne skrbi (*Naša obitelj danas...*, 1994.), te međunarodnom skupu u Univerzitetском centru u Dubrovniku na temu *Planiranje obitelji i reprodukcijско zdravlje* (Zekan, 1999.). Izvan toga ima i pojedinačnih priloga na ovu temu (Kregar, 1994.; Leček, 1999.), a o seoskoj se nuklearnoj porodici koja kopira natalitetnu politiku grada, također govori u kontekstu širih tema (Štambuk, 1991.; Župančić, 1991.).

Kako se mlade percipira kao "budućnost svakoga društva", i uvijek su interesantni svim ideologijama i svim političarima (a ipak se o njima samo deklarativno brinu), o mladima ćemo ovdje iznijeti neke pokazatelje iz dviju različitih studija: jedne, o marginalizaciji mladih u društvu i politici, i druge, o znanstvenom podmlatku u Hrvatskoj. Signifikantno je da obje upućuju na negativne šanse mladih (seljaka) i u društvu i u obrazovnoj i znanstvenoj promociji.

U studiji *Mladi na margini društva i politike* V. Ilišin (1999.a) govori o mladima u Hrvatskoj u vrijeme tranzicije. Iako pišući o mladima kao dijelu hrvatskoga društva, V. Ilišin nigdje izravno ne govori o mladima iz ruralnih sredina, ona ih ipak podrazumijeva. Iz brojnih sumarnih ocjena o mladima i njihovu statusu u društvu što ih autorica navodi, uputit ćemo samo na neke zaista štire zaključke. Dakle, sažeto, opća je konstatacija da su mladi u Hrvatskoj "iznijeli najveći teret borbe za samostalnost", što se odnosi i na ruralnu omladinu, tim više što se zna da se rat u Hrvatskoj najčešće i vodio u ruralnim sredinama, te da su mladi seljaci u njemu sudjelovali. Postratna istraživanja participacije mladih u političkom životu Hrvatske, te stavova političara prema mladima, kao i sadržaja što su ga u svoje političke programe o mladima unijele pojedine političke stranke i njihovi pododbori mladih, odnose se i na seosku omladinu. Uz opću naznaku kako se danas percipira mlade kao društveni fenomen, od onoga verbalno izloženoga do u političkim programima stranaka deklariranoga, u krajnjem se sve konstatacije svode na činjenicu da društvo

nedovoljno brine o mladima, posebno u postratnim uvjetima (a "mladi su iznijeli teret rata i trpe posljedice rata", a jedna od ratnih posljedica jest i PTSD - posttraumatski stresni poremećaj, odnosno tzv. "vijetnamski sindrom"). Naglašeno je i njihovo osiromašenje, apolitičnost, te "deficit pobune zbog razočaranja u ostvarivanju nacionalne ideje", "pojačano socijalno raslojavanje obogaćeno lažno stvorenom slikom o brzom bogaćenju" (Ilišin, 1999.a: 214 i 215). No možda od svih tih problema seljačku mladež najviše muči pitanje zaposlenja, revitalizacija poljoprivrednoga gospodarstva, školovanje, socijalna promocija.

Naime, u drugom istraživanju o znanstvenom podmlatku u Hrvatskoj (studija *U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja* urednice Katarine Prpić, 2000.), ima i dijelova koji parcijalno govore o obrazovanju mladih iz sela. Uz podatak da u ukupnoj hrvatskoj omladinskoj populaciji mladi seljani čine 46,7%, slijedi i konstatacija da se njihova zastupljenost u obrazovanju i obrazovnoj promociji ne zamjećuje ni približno onoliko koliko bi se prema navedenom postotku moralo očekivati. S obzirom na socijalno porijeklo znanstvenog podmlatka u Hrvatskoj, K. Prpić upućuje na podatak da je 14,9% mladih istraživača odraslo i boravilo u selu do završetka osnovne škole, da su u studentskoj populaciji mladi iz sela participirali sa 30,4%, te da 26,3% akademski obrazovanih mladih ljudi živi u selu. Analiza socijalno-profesionalnog statusa roditelja mladih istraživača iz seoskih sredina pokazala je da im očevi najčešće imaju osnovnoškolsko ili niže obrazovanje (to je karakteristično za 15,8% mladih istraživača). Zbog interesantnosti nekih pokazatelja, spominjemo da od najobrazovanijih očeva, s višom školom pa naviše, "potječe 27,4% mlade populacije, 51,1% studenata, 46,6% akademski obrazovane mladeži te 58,0% mladih istraživača" (str. 42). No za seoske obrazovne prilike K. Prpić nedvojbeno zaključuje: "Socioprofesionalno porijeklo mladih znanstvenika upućuje na zaključak da je seoska sredina nepotican socijalni okvir za buduću znanstvenu karijeru. Seoska je omladina, uz potomke gradskog radništva, socijalno najosujećeniji segment cijele mlade populacije. Njezini su izgledi da upiše i završi fakultet najmanji, a oni mladi ljudi iz sela koji dođu do znanosti, najčešće i nisu seljačkog porijekla, ako je suditi po broju ispitanika čiji očevi nemaju nego osnovnoškolsko obrazovanje pa i manje od toga" (str. 44).

Upravo u odnosu na mlade u selu, i znanstvenici (sugestijama) i država (obrazovnom politikom i politikom zapošljavanja) imaju što činiti u narednom razdoblju.

3.3.2. Lokalna samouprava i kvaliteta življenja

O društvenom standardu i kvaliteti življenja, a u novije vrijeme i lokalnoj samoupravi kao potencijalnom činitelju u ostvarivanju mogućnosti za cjelokupnost kvalitete življenja u ruralnim sredinama, dosta se pisalo (Seferagić, 1990.; Seferagić, Lončar Butić, Magdalenić, Župančić, 1995., 1997., 1998., 1999.; Magdalenić, 1996.; Čaldarović, 1996.; Bačun, Radić, 1996. i dr.). Pisalo se i o tradicionalnom načinu življenja i kulturi u selu (Čolić, 1990., 1991., 1999.). Pritom je način života u nekih autora "složena sociološka, kulturološka, psihološka, politička i etnološka kategorija i naročito se vrednuje u neproizvodnom dijelu dana" (Šterc, 1992.: 129).

Usporedbe stila i načina života u ruralnim i urbanim prostorima u tzv. slobodnom vremenu, dokolici, upućuju na značajne razlike u sadržaju i načinima njihova ispoljavanja. Selo je u neku ruku oštećeno za neke bitne moderne sadržaje, ali je u nekim originalnim, tradicionalnim manifestacijama zato bogatije. Na to su ukazali i rezultati jednoga anketnog istraživanja iz predtranzicijskog vremena. Godine 1989. u sklopu istraživanja *Društvena struktura i kvaliteta života* na jugoslavenskoj razini provedeno je i istraživanje na razini Hrvatske na uzorku od 2.510 ispitanika. Istraživanje je pratilo socijalnu strukturu aktivnog stanovništva (ali i nezaposlenih i umirovljenika), te stupanj nerazvijenosti općina (Seferagić, ur., 1990., u: *Promjene u svakodnevnom životu sela i grada*, str. V.). Suradnici Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu surađivali su u tom projektu, a rezultate su publicirali u nekoliko studija: *Socijalna struktura i kvaliteta života* / ur. Vladimir Lay (1991.); *Promjene u svakodnevnom životu sela i grada* / red. Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (1990.); *Bibliografija radova o socijalnoj strukturi i kvaliteti života* Bosiljke Milinković (1991.).

Ne komentirajući druge radove o kvaliteti života, nešto detaljnije obradit ćemo zaključke iz zbornika radova pod naslovom *Promjene u svakodnevnom životu sela i grada* (1990.). U njemu se interpretira dio rezultata toga istraživanja, komparativno prateći neke segmente društvenog standarda i kvalitete života seoskoga i gradskog stanovništva. U analizi se pošlo od demografskih dimenzija migracije radne snage selo-grad (M. Oliveira-Roca), ishrane i zdravlja u gradu i selu (V. Popovski), razlika u stanovanju između sela i grada (D. Seferagić), slobodnog vremena (A. Stojković), te prostorno-ekoloških aspekata sela i grada (M. Zlatić). Također su priloženi i teorijski radovi o nekim značajkama ruralnog prostora (M. Štambuk), modernizaciji seoskih gospodarstava (M. Župančić), osnovama kulturne svakodnevice u selu (A. Hodžić) te bibliografija radova o odnosima selo-grad (B. Milinković). Grubo parafrazirajući dobivene rezultate, razlike u standardu življenja jedne i druge dihotomne grupe idu u prilog gradske, ali ipak ne s tako izrazitom polarizacijom kao nekada ranije. Iz sela prema gradu "presušile" su migracije jer je u fazama nagle urbanizacije i industrijalizacije poslije Drugog svjetskog rata, kao i u kasnijim etapama razvoja, selo depopularizirano. Selo se moderniziralo suvremenom opremom u domaćinstvu, po čemu se gotovo izjednačilo s gradom, ali je ipak manje investiralo u opremu gospodarstva. U zdravstvenom standardu građani su privilegirani zbog dostupnije zdravstvene infrastrukture, a seljani (uz lošiju zdravstvenu infrastrukturu) manje pažnje posvećuju svome zdravlju. Međutim, zato stanuju u vlastitim kućama i s većom kvadraturom stambenog (sobnog) prostora nego žitelji grada. S obzirom na kulturne mogućnosti, zakinuti su za kino, kazalište, knjižnicu, kao i banke, poštu, ambulantu, pa čak i škole. No zato žive u zaista čistoj i nezagađenoj prirodi (osim ako im u taj prostor nije "useljen" poneki zagađujući industrijski pogon!).

Kako su spomenuti rezultati pokazatelji stanja u predtranzicijsko vrijeme, koje je već bilo bremenito krizom, oni mogu poslužiti kao komparacijska podloga da se vidi koliko su danas društveni standard i kvaliteta života u selu i gradu pali u odnosu na predratno vrijeme. U tom su smislu ovdje i komentirani.

Današnji bi pokazatelji kvalitete životnog standarda i u selu i u gradu vjerojatno imali negativan predznak.

Pad životnog standarda u tranzicijskom vremenu velikim se dijelom može pravdati neposrednim ratnim posljedicama. No ima i pokazatelja o siromaštvu seljaka i građana koji se ničim ne mogu pravdati. U slučaju sela, sirovom i surovom privatizacijom uništeni su brojni agroindustrijski kombinati i društvena poljoprivredna dobra (PIK-ovi), za koje su seljaci u predratno vrijeme bili pupčano vezani i koji su im značili i izvor financijskih sredstava ali i šansu za plasman poljoprivrednih proizvoda na domaćem (pa i svjetskom) tržištu. Pa makako se kasnije ta povezanost seljaka i kombinata te posredovanje bivše države etiketirali, oni su ipak seljaku osiguravali stabilniji životni standard i pružali mogućnost za perspektivan razvoj njegova gospodarstva.

Na sadašnjoj lokalnoj samoupravi velike su šanse da učini bitne pomake nabolje u kvaliteti življenja u ruralnim sredinama, proširujući čak dosadašnje elemente društvenog standarda.

3.3.3. Obrazovanje poljoprivrednika

O problemima obrazovanja poljoprivrednika u nas konstantno se pisalo, a u ovo krizno vrijeme čak malo naglašenije. Obrazovanjem poljoprivrednika u hrvatskoj se sociologiji posebno bave Srećko Brkić, Antun Petak, Maja Štambuk i Đurđica Žutinić.

U Hrvatskoj, na razini srednjoškolskog obrazovanja, postoji 28 stručnih poljoprivrednih škola i dvije veterinarske škole. Prema podacima za školsku godinu 1996./97. samo u zagrebačkom je području bilo pet srednjih škola koje školuju učenike za neko od poljoprivrednih zanimanja, te tri fakulteta - Agronomski, Šumarski i Veterinarski fakultet. Od visokoškolskih institucija djeluje i Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Veleučilište u Požezi, s pojedinim svojim odsjecima u Vinkovcima te Visoko gospodarsko učilište u Križevcima.

Uz sve pozitivno što školovanje mladih ljudi u velikim urbanim središtima znači, ono nosi u sebi i opasnost za daljnje populacijsko osiromašenje ruralnih područja (Petak, 1989.: 240; Žutinić, 1997.: 36). No očekuje se da će se modernizacijom i specijalizacijom nekih proizvodnji u poljoprivredi vratiti ove obrazovane stručnjake u svoju primarnu struku.

Od značajnijih projekata na ovu temu valja spomenuti *Obrazovanje u funkciji razvoja obiteljskih gospodarstava*, što ga financira Vijeće za istraživanje u poljoprivredi Ministarstva poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske (voditeljica projekta je Đurđica Žutinić, suradnici su Mate Bobanac, Srećko Brkić i Martina Durinski - svi s Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a konzultant je Antun Petak iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu). Iz tog je projekta dio rezultata publiciran u prilogu *Stavovi seljaka o stručnom obrazovanju u poljoprivredi (Sociologija sela,*

Vol. 37 (1999.), br. 2/3). Autori Đ. Žutinić i S. Brkić (1999.) zadnje se desetljeće najintenzivnije bave ovom temom. Pojašnjavajući da je riječ o poštanskoj anketi provedenoj na uzorku od 122 imućnija seljaka - s obiteljskim posjedom od 4 i više ha zemlje te najmanje s jednim aktivnim poljoprivrednikom u domaćinstvu, autori iznose znakovite nalaze u obrazovnoj strukturi ispitanika. Najprije, 94,3% anketiranih bili su muškarci(!): u dobnoj skupini do 45 godina bilo ih je 21,3%, u dobi 46-55 godina 28,7%, a najviše (50%) ih je bilo u dobi 56 i više godina. Njihova je obrazovna struktura bolja od prosječne obrazovne strukture poljoprivrednika: 25,4% završilo ih je četiri razreda osnovne škole, 10,6% završilo je pet do sedam razreda osmogodišnje škole, 33,6% osmogodišnju školu, a čak ih je 30,4% završilo srednje stručne škole (ali samo pet poljoprivrednu!) ili više obrazovanje. Podaci su dvostruko interesantni: ukazuju da su voditelji većih poljoprivrednih obiteljskih gospodarstva u pravilu mlađe osobe - 50% ih je u dobi do 55 godina, te da im je obrazovna razina mnogo bolja od razine obrazovanja svih poljoprivrednika Hrvatske. Ova su domaćinstva po broju članova brojnija: 51,7% ih ima pet članova različitih generacijskih uzrasta. Uz podatak da su već i sama dovoljno imućna (pet do deset hektara vlastitog posjeda), impresivan je podatak da ih 48,4% unajmljuje zemljište za obradu. Ovo govori u prilog pozitivnom odnosu poljoprivrednika prema agraru, što je u suvremenosti dobrodošlo. Jedino će takav odnos prema korištenju poljoprivrednih resursa omogućiti modernizaciju i tržišno usmjerenje hrvatske poljoprivrede.

Dodatno obrazovanje poljoprivrednici stječu na tri načina: preko stručnih časopisa i knjiga (tako određena znanja stječe oko četvrtina, i to mladih, ispitanika), stručnih predavanja, te praćenjem TV-emisija o poljoprivredi (praksa češće prisutna među starijim poljoprivrednicima i s nižim stupnjem obrazovanja). Ovim je istraživanjem ustanovljeno da 95,6% ispitanika redovito ili povremeno prati neku poljoprivrednu emisiju (poput "Plodova zemlje" koju je pratilo čak 76,2% respondenata, ili "Poljoprivredni savjetnik" - sa 13,1% zainteresiranih). Od popularnih glasila namijenjenih poljoprivrednicima, *Gospodarski list* je redovito čitalo 46,7% a povremeno 26,2% seljaka; *Mljekarski list* čita 14,6% poljoprivrednika, dok glasila *Jutro*, *Farmer*, *Nova zemlja* ili *Vrt* (podlistak *Večernjeg lista*) povremeno čita neznatan broj ispitanika. Seljaci drže da je za budućnost poljoprivrede i stručno bavljenje s poljoprivrednom proizvodnjom nužna stručna poljoprivredna naobrazba (70,5% ih tako misli, ali nije zanemarivo da ih 15,6% još misli kako je za to dovoljna osnovna škola i kasnija praksa). Inače, kao poseban nedostatak u svome obrazovanju poljoprivrednici ističu pomanjkanje ekonomskog znanja, neophodnoga u vođenju financijskog poslovanja gospodarstva.

Đ. Žutinić (1999.: 22) zaključno ističe: "ustanovili smo da će odnos mladih prema obiteljskoj poljoprivredi kao i njihova spremnost za profesionalnu orijentaciju na (vitalnim) obiteljskim gospodarstvima značajno ovisiti o socijalnom okruženju iz kojeg mladež dolazi i očekivanom razinom društveno-gospodarskih uvjeta na selu i u poljoprivredi (ono što zajednica nudi)". Samo prije 10 godina S. Livada (1989.) je bio skeptičan u pogledu aspiracija mladih spram poljoprivrede: prema jednom rangiranju poželjnih zanimanja, od pedeset ponuđenih modaliteta seljačko-poljodjelsko zanimanje bilo je na predzadnjem mjestu!

Neka istraživanja iz povijesti obrazovanja seljaka upućuju da se još 1860. godine nastojalo nivelirati obrazovanje seljaka s ostalim strukama, te je u tu svrhu otvoreno Gospodarsko učilište u Križevcima, te "brojne niže i srednje poljoprivredne škole (Ilok, Osijek, Vinkovci, Donji Miholjac, Požega, Slavonski Brod, Začretje, Novi Dvori, Vinica, Gospić, Poreč, Kaštel Štafilić...)", Ta su učilišta kasnije "utopljena u prosječnost formaliziranoga stjecanja srednje stručne spreme" (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 21).

Važnu ulogu u praktičnoj edukaciji mladih poljoprivrednika, u povijesti školstva imali su i školski vrtovi i domaćinske grupe, a zatim učeničke zadruge. Tragovi su zabilježeni još davne 1840. godine, a kao obvezatna praksa u škole uvedeni u Civilnoj Hrvatskoj 1874. i u ujedinjenoj Hrvatskoj 1888. Školski su vrtovi funkcionirali sve do reforme školstva 1952., a ponovno su oživjeli u ovom tranzicijskom periodu, pa su 232 hrvatske škole opet imale svoje školske vrtove (Munjiza, 1995. i Bobanac, 1995., citirano prema Žutinić, 1997: 35).

U svakom slučaju vrijedi pouka (iz iskustva Švicarske i Bavarske): bez "vježbi, vježbališta, pokušališta, radionica, vrhunski opremljenih štala s muzičarima, gnojilištima, uzornih povrtnjaka, voćnjaka, vinograda, cjepilišta, vinskih podruma, spremišta voća i povrća, sušara, silosa" te bez vrsnih voditelja vježbi ne postaje se lako *majstorom poljoprivrede* - to je zvanje neophodno da bi se na pravi način upravljalo gospodarstvom (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 21).

3.3.4. Institucije i poljoprivredne savjetodavne službe

Sve vrste stručno-izvršnih institucija ili savjetodavnih službi u poljoprivredi vrlo su važne u politici razvoja rurisa i agrara te diseminaciji relevantnih informacija seljacima-poljoprivrednicima. One su nezaobilazne i neophodne za normalno funkcioniranje sela (kao socijalnog prostora) i agrara (kao ekonomsko-proizvodnog prostora). Te se službe mogu definirati kao "dio mreže šire potpore obiteljskim gospodarstvima kojom suvremene države nastoje osigurati dovoljno kvalitetne i jeftine hrane ili postići druge gospodarske ciljeve" a njihova potpora čini "jedan od temeljnih uvjeta gospodarske i socijalne stabilnosti" tih gospodarstava (Magdalenić, Petak, Župančić, 1994.: 124). Po namjeni se dijele u dvije grupe: u grupu izvršnih i grupu savjetodavnih institucija. Prvu čine upravno-izvršni resori pod nadzorom Vlade Republike Hrvatske. Drugu grupu čine poljoprivredno-savjetodavne službe kojih su osnivači institucije iz prve grupe.

Istraživanjima značaja i korisnosti ove službe za seljake bavili su se brojni autori (Maceljski, 1993.; Žimbrek, Carević, 1992.; Žimbrek, Grgić, Franić, 1993.; Magdalenić, Petak, Župančić, 1994.; Žimbrek, 1997.; *Izviješća HS*, br. 29). Ne postoje jedinstveni modeli za organiziranje te službe, pa je najvažnije imati razrađene kratkoročne strategije razvoja poljoprivrede i njima podrediti sadržaje rada savjetodavnih službi, kako bi izravno pomagale poljoprivrednicima.

Prvospomenute, državne institucije nadležne za pripremu i provedbu usvojenih programa u sklopu globalne agrarne politike, u osnovi jesu:

- Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske (sa sedam uprava: Upravom poljoprivrede i prehrambene industrije, Upravom za lov i lovstva, Upravom šumarstva i drvne industrije, Upravom poljoprivredne politike i financiranja poljoprivrede, Upravom veterinarstva, Upravom ribarstva i Upravom gospodarenja poljoprivrednim zemljištem);
- Ministarstvo gospodarstva;
- Ministarstvo financija;
- *Hrvatska gospodarska komora* (u kojoj djeluje Sektor za poljoprivredu, prehrambenu industriju i šumarstvo);
- *upravni odjeli za poljoprivredu i šumarstvo županija i Grada Zagreba;*
- *uredi za gospodarstvo* županija i gradova.
- uredi za katastarske i geodetske poslove županija i Gradski zavod za katastar i geodetske poslove Zagreba.

Pri Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva djeluju i posebna savjetodavna tijela ustrojena temeljem smjernica Strategije razvitka hrvatske poljoprivrede i posebnih propisa: *Vijeće za primijenjena i razvojna istraživanja u poljoprivredi (VIP)*, *Vijeće za poljoprivrednu politiku* i *Poljoprivredno - savjetodavno vijeće*.

U ovu grupu spadaju i razni zavodi i službe koji su i poslovno-komercijalne institucije ali im je država posebnim zakonima prenijela u nadležnost stanovite javne ovlasti. Takve ustanove čine Zavod za zaštitu bilja u poljoprivredi i šumarstvu Republike Hrvatske, Državni zavod za sjemenarstvo i rasadničarstvo, Hrvatski zavod za vinogradarstvo i vinarstvo, Hrvatski stočarski selekcijski centar (od 1995. godine njegovim je dijelom izgubivši pravnu osobnost postao bivši Poljoprivredni centar Hrvatske) i Centar za reprodukciju domaćih životinja (obnaša javnu ovlast provodeći državni program zaštite genetike u stočarstvu).

Od znanstvenih ustanova koje osiguravaju podloge, pored već spomenutih, ističu se Bc Institut za oplemenjivanje i proizvodnju bilja, Duhanski institut Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša Split, te Hrvatski veterinarski institut Zagreb.

U funkciji pomoći u razvoju i modernizaciji hrvatske ruralne i gospodarske sredine svakako su i pojedine asocijacije poslovnih subjekata (kao što je *Hrvatski zadružni savez*, poslovna asocijacija poljoprivrednih i drugih zadruga temeljem Zakona o zadrugama, sa svojim članicama-asocijacijama *Zadružni savez Zagrebačke regije*, *Zadružni savez Varaždinske regije*, *Zadružni savez Slavonije i Baranje*, *Zadružni*

savez Bjelovar, Zadružni savez Sisak i Zadružni savez Dalmacije), stručna udruženja među kojima izdvajamo Hrvatsko agronomsko društvo i Hrvatsko agroekonomsko društvo, s napomenom da postoje i udruge vinara te drugih specijaliziranih proizvođača, udruge šireg profila kakva je Hrvatsko slavonsko gospodarsko društvo, te Hrvatska veterinarska komora - interesna strukovna i poslovna asocijacija veterinarara i privatiziranih veterinarskih stanica (Grgić, 1997.: 32-33; Mataga, 1995.).

Postoje i financijske institucije - bankarski sustav i fondovi, poput Hrvatske banke za obnovu i razvitak (HBOR i HKBO) - kojima se nastoji pomoći poljoprivrednicima.

Naglašenu potrebu za formiranjem i funkcioniranjem poljoprivredne savjetodavne službe naveliko su zagovarali stručnjaci, državna vlast, a u najnovije vrijeme i sami seljaci. Jer podaci iz 1993. godine (Maceljski, 1993.) svjedoče da je u selu djelovalo samo 15% od oko 5.600 poljoprivrednih stručnjaka, što je vrlo loše; ali od 1.500 veterinarara čak ih 85% djeluje u selu, i to zaslugom organiziranih poljoprivrednih savjetovališta, što je vrlo dobro.

Stoga, je već u prvoj godini postojanja suverene Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske za godine 1991.-1995. usvojila neke mjere o formiranju i za razvoj savjetodavne službe namijenila 37 milijuna hrvatskih dinara, a njezin se rad imao dijelom financirati od države, a dijelom od općine (koja bi vodila brigu o organizacijskim i kadrovskim pitanjima, te koordinaciju, tehničke i financijske uvjete, kao i nadzor rada službe). Čak je bilo riječi da bi već u startu služba morala imati 174 osobe, a do konca 1995. čak 568 stručnjaka (*Izviješća HS*, br. 29).

Poljoprivredna savjetodavna služba na državnoj je razini ustrojena putem *Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu* (HZPSS) što ga je 1997. godine utemeljila Vlada Republike Hrvatske. To je treći organizacijski oblik (s bitnim statusnim razlikama) u kojem ona djeluje. Od 1991. do 1994. djelovala je *Javna poljoprivredna savjetodavna služba Republike Hrvatske* pri Poljoprivrednom centru Hrvatske, koju je Centar utemeljio zajedno s Ministarstvom poljoprivrede i šumarstva 1991., a od 1994. kada je prešla u Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva do 1997. bila je Sektor za poljoprivrednu savjetodavnu službu Ministarstva. Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu djeluje putem podružnica ustrojenih u županijama i savjetnika za određene općine i djelatnosti (zapošljava oko 160 stručnih savjetnika različitog profila) a ima i svoje glasilo - *Bilten* HZPSS.

Kako je ta Savjetodavna služba funkcionirala i što su seljaci od nje očekivali?

Već početkom 1994. godine radi se na konceptu Javne poljoprivredne savjetodavne službe. Na poticaj FAO-a, a za potrebe Ministarstva poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, Savez seljaka Hrvatske organizirao je anketno istraživanje očekivanja hrvatskih seljaka od javnih poljoprivrednih savjetodavnih službi. Istraživanje su obavili Ivan Magdalenić, Antun Petak i Milan Župančić (1994.) na 418 seljaka-poljoprivrednika iz četiriju poljoprivrednih regija Hrvatske: ravničarske (sa dvije subregije: Istočnoslavonska i Zapadnoslavonska), brežuljkaste (sa četiri

subregije: Bilogorsko-moslavačko-podravska, Zagorsko-prigorska, Posavska, Pokupsko-banijsko-kordunska), planinske (sa dvije subregije: Lička i Goranska) i mediteranske (sa tri subregije: Dalmatinsko-zagorska, Dalmatinsko-primorska te Kvarnerska). Među anketiranim poljoprivrednicima dominantnu su grupu činili uspješni gospodarstvenici, u dobi od 31 do 50 godina, uglavnom sa osnovnoškolskim i srednjim obrazovanjem, s posjedom od 5 do 10 ha obradivih površina, sa 3 do 7 članova domaćinstva, s 2 do 4 ili više članova koji pretežno stalno rade na gospodarstvu, a kojima izvore prihoda u domaćinstvu pretežno čini "radni odnos", "mirovina" i "strojne usluge drugima" (str. 130). U budućnosti kane (od 12 u anketi ponuđenih modaliteta) prioritet dati povećanju posjeda kupovinom, izgradnji ili proširenju tovlitišta ili staje, korištenju novih površina putem zakupa, ili putem koncesija ... (str. 132). Istraživanje je pokazalo da je interes za savjetodavnom službom bio najveći u brežuljkastoj (248) i ravničarskoj (101) regiji, te da je znatno manji bio u mediteranskoj (63) te najmanji u planinskoj regiji (16). Autori ovakvu distribuciju tumače brojem seljaka po regijama: u I. i II. regiji živi oko 80% seljaka, u III. je malo poljoprivrednika, a u IV. (mediteranskoj) zabilježena je vrlo brza i izrazita deagrarizacija. Pomoć savjetodavne službe grupirana je u 31 vrstu, tj. od "vrste i načina primjene zaštitnih sredstava" do "nove pasmine u peradarstvu" (str. 134), koje su po sadržaju razvrstane u područja "agronomija", "tehnika i tehnologija", "ekonomija i pravo" te "mješovito". Seljaci su tražili najviše informacija iz "ekonomije i prava", a služba im je najviše nudila savjete iz "agronomije" te "tehnike i tehnologije" (str. 135 i 136). Ispitano je i koliko seljaci koriste druge izvore znanja i obavijesti (poljoprivredna glasila i časopise, veterinarsku službu, stručne knjige i sl.), kako prosuđuju rad poljoprivredne, veterinarske i stočarske selekcijske službe, te kako percipiraju način života poljoprivrednog savjetnika i što misle o potrebi da seljaci utječu na njegovu zaradu. Na kraju im je ponuđena lista od 38 vrsta informacija očekivanih u budućnosti od poljoprivredne savjetodavne službe, koje su seljaci rangirali po stupnju važnosti. Najvažnijim su držali "informacije o mogućnostima dobivanja povoljnih kredita", "savjet o mogućnostima povoljne prodaje svojih proizvoda" i "savjet o mogućnostima povoljnije nabave reprodukcijских materijala" a najmanje važnim "informacije o novim pasminama i novim načinima uzgoja ovaca i koza" (str. 141). Istraživanje je, dakle, pokazalo da je savjetodavna služba više informacija nudila iz agronomije i tehnologije, a da su seljaci zapravo bili više zainteresirani za ekonomsko-pravnu problematiku u kojoj su najmanje educirani.

Što se tiče poljoprivrednih glasila i stručnih časopisa koje ova grupa poljoprivrednika prati "povremeno", "skoro redovito" ili "redovito", najčitaniji su: *Gospodarski list* - 83,0%, *Vrt* (podlistak *Večernjeg lista*) - 60,2%, *Mljekarski list* - 56,7%, *Lovački vjesnik* - 29,4%, *Krmiiva* - 17,0%, *Agronomski glasnik* - 15,2%, *Nova zemlja* - 14,1%, *Pčela* - 6,7%, *Šumarski list* - 5,7%, *Hrvatski planinar* - 3,6%, te *Robinzon* 1,4%, dok ostalu domaću i stranu periodiku čita 14,8% ispitanika.

Naglašena uloga *Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu* (HZPSS-a) koji djeluje brojnim oblicima pomoći poljoprivrednicima ostvaruje se davanjem savjeta za podnošenje i realizaciju kredita preko Međunarodne banke za obnovu i razvitak, u predavanjima za poljoprivrednike, organiziranju demonstracijskih pokusa,

stručnih ekskurzija poljoprivrednika, stručnih priredbi, nastupa u javnim medijima, organiziranju stručnih seminara i savjetovanja (Žimbrek, 1997.: 38).

Prema istraživanju D. Žutinić i S. Brkića 1999. godine čak 35,3% anketiranih kućedomaćina često, vrlo često ili stalno kontaktira sa poljoprivrednom savjetodavnom službom, 47,5% kontaktira vrlo rijetko, a 17,2% ih ne koristi usluge ove službe. Mišljenja seljaka-poljoprivrednika o načinu na koji bi željeli stjecati dodatne informacije o novim tehnologijama u poljoprivredi, metodama rada, inovacijama u gospodarstvu i domaćinstvu ili druge za njih važne informacije, vrlo su jasna: 90,2% ih tog prijenosnika svježih znanja i novina vidi u poljoprivrednoj savjetodavnoj službi; za stručna predavanja ili tečajeve što bi ih vodili stručnjaci te službe zainteresirano je 63,6% respondenata, dok samoobrazovanje iz stručnih knjiga ili posredovanjem radio-emisija zagovara manji broj ispitanika.

Anketno istraživanje o izvorima i načinu informiranja seljaka u Istri na uzorku od 740 seljačkih obiteljskih gospodarstva - uz analizu načina obrazovanja i stjecanja dodatnih informacija o novinama u poljoprivredi - ukazuje na nužnost uspostave umreženoga informacijskog sustava za potrebe poljoprivrednika, koji bi bio u neposrednoj funkciji relevantnoga i pravodobnog obavještanja poljoprivrednika (Šehanović, Milotić, Peršurić, 1998.). A u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva u sklopu resora Poljoprivredna politika, upravo se realizira projekt *Razvoj službi za potporu obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima* (koordinador projekta je V. Bičanić).

3.4. Poljoprivreda. Agrarna politika

Poljoprivreda je temeljna i tradicionalno najzastupljenija gospodarska grana Hrvatske. Ona je područje na kojemu se "lome koplja nacionalne i globalne politike" (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 1, 22). Njezina uloga za egzistenciju stanovništva je nezamjenjiva, kao što je i zemlja, kao osnovni poljoprivredni resurs, dragocjenost koju se mora čuvati i štiti od svih oblika nenamjenskog korištenja i otuđenja u nepovrat. Jer zemlja je neobnovljiva (Maceljski, 1993.), a na njezinu se tlu proizvodi 87% hrane cijeloga čovječanstva pa je ona "u suvremenom konceptu održivog gospodarskog razvitka" od nenadoknadivog značaja (Bašić, Mesić, Butorac, Kisić, 1999.: 31). A kako FAO predviđa nagli rast stanovništva svijeta od sadašnjih šest na osam milijardi stanovnika već u 2025. godini, očuvanje poljoprivrednog tla kao izvora proizvodnje hrane primarna je obveza svih poljoprivrednika i svih nacionalnih agrarnih politika svijeta.

Za Hrvatsku je problem očuvanja poljoprivrednih zemljišnih površina to ozbiljniji, jer ona ne spada u grupu zemalja bogatih obradivim zemljištem. Po službenim podacima ona raspolaže sa 3,21 milijuna hektara poljoprivrednih površina, od čega je 2,02 milijuna ha obradivih površina, 1,47 milijuna ha oranica i vrtova, 71.000 ha vinograda i otprilike isto toliko voćnjaka, 413.000 ha livada, 1,16 milijuna ha pašnjaka; bare, trstike i ribnjaci zauzimaju 33.000 ha (Pregled stanja i strategija razvoja ..., 1995.: 12). Po nekim podacima na svakog stanovnika Hrvatske otpada tek 0,4 ha obradivoga zemljišta, čime se Hrvatska gotovo približila prosjeku za stanovnika

Zemlje koji je još manji - samo 0,28 ha obradivog zemljišta. Stoga država poduzima i zakonske mjere kojima će se ubuduće regulirati namjena zemljišta. Analize pokazuju da je u proteklih 25 godina poljoprivredna površina u Hrvatskoj smanjena za 167.000 ha, odnosno godišnje 6.700 ha. No u godinama 1985. do 1990. to je rastakanje smanjeno za 9.000 ha ili godišnje za 1.800 ha. Usvojenim Zakonom o poljoprivrednom zemljištu (1994., 1995.) strogo je regulirano kada se može prenamijeniti zemljište, s naznakom vrsta zemljišta i lokacija. Po Zakonu, poljoprivredno se zemljište smatra neizgrađenim građevinskim zemljištem (zato se traži da stambeni i gospodarski objekti u selu budu oslobođeni plaćanja naknade) te je zabranjeno njegovo korištenje u kategorijama boniteta od I. do V. u prostornom planiranju općina. Prenamjena je dozvoljena za razvoj farmerske proizvodnje (i to vlasnicima ali ne i korisnicima poljoprivrednog zemljišta). Ističe se i značaj korištenja biootpada i njegove reciklaže za zdravo gnojivo (kompost), ali i opasnost od spaljivanja otpada (s napomenom da je u 1990. nesmotrenim spaljivanjem izgorjelo 2.054 ha maslinika i vinograda). Mjesta određena za paljenje morala bi regulirati općina, a zakonom su za taj nemar određene vrlo visoke kazne. Nužno je paziti na štetne tvari koje bi onečistile zemljište, kao i voditi računa o eksploataciji ruda, što mijenja poljoprivredno zemljište, te regulirati smještaj groblja. Poljoprivredno zemljište oduzeto vlasnicima nakon 15. svibnja 1945. godine ostaje u vlasništvu Republike Hrvatske do nove denacionalizacije, ali se može dati koncesija stranoj ili domaćoj osobi, što se utvrđuje posebnim zakonom. Uz autoceste nužno je odmah izvršiti komasaciju kako bi se poljoprivredno zemljište moglo obrađivati (Zakon o poljoprivrednom zemljištu, Narodne novine, 54 i 65/1994., te 48/1995.; *Izvjješća HS*, br. 26, 32 i 37).

U pozitivnom pomaku našega agrara prema praksi razvijenih tržišnih zemalja Europe nužne su bitne strukturne promjene:

- ruralizacija prostora - sve buduće gradnje planirati i projektirati;
- arondacija;
- objedinjavanje površina za podizanje plantaža, ne dirajući u vlasništvo;
- izmicanje farmi izvan naselja;
- melioracija krša i nemelioriranih podvodnih terena;
- navodnjavanje gradnjom sustava iz kojih će se korisnici poslužiti ... (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 21).

U svojim analizama, uz uvažavanje svih negativnih posljedica što ih je agresija na Hrvatsku izazvala u poljoprivredi, znanstvenici ukazuju i na objektivne propuste koji ograničavaju daljnji razvoj agrara.⁶ Među ograničenjima se spominju "niska

⁶ Kada bi se danas sva zemlja društvenih poljoprivrednih gospodarstava dala individualnim posjednicima, nastalo bi između deset i dvanaest tisuća sposobnih obiteljskih posjeda, tzv. vitalnih poljoprivrednih gospodarstava (Malić, A., 1996.: 91).

ulaganja u poljoprivredu, mali i isparcelirani posjedi, nedovoljna primjena tehničkih mjera i povećanja proizvodnog potencijala zemljišta, nepovoljna dobna i kvalifikacijska struktura radne snage, promašaji u agrarnoj politici" (Grahovac, 1998.: 179). A da bi se tome stalo na put, zagovara se adekvatna državna politika razvoja poljoprivrede koja bi se koncentrirala na zemljišnoj politici (do kraja provesti denacionalizaciju i privatizaciju zemljišta, povećati zemljišne posjede poljoprivrednika - okrupnjavanjem posjeda); s obzirom na cijene nužno je smanjiti broj proizvoda za koje se određuju zaštitne cijene i premije; smanjiti regrese za mineralna gnojiva što bi se postiglo njihovom regulacijom na tržištu; regulirati ponudu kredita, razviti odgovarajuće financijske institucije, vraćanje kredita prilagoditi mogućnostima u poljoprivredi; poboljšati organizaciju domaćeg tržišta poljoprivrednih proizvoda te uvažiti zahtjeve vanjskog tržišta; puna podrška aplikaciji znanstvenih postignuća, tehničkim inovacijama te obrazovanju poljoprivrednika (Grahovac, 1998.; *Izviješća HS*, br. 138, 169, 226).

Da bi osnažila poljoprivredu Hrvatska je u godini 1999. znatno povećala novčane poticaje i naknade. U četiri primarna sektora novčani su poticaji iznosili: u biljnoj proizvodnji - 440,898.600 kuna (39,33%), stočarstvu - 472,876.036 (42,18%), morskom ribarstvu - 11,750.000 (1,05%) te slatkovodnom ribarstvu - 10,625.000 (0,95%), dok su novčane naknade za poljoprivredno sjeme iznosile 43,355.752 kune ili 3,87%, za sardine i konzerve 32,540.000 (2,90%), te lavandino ulje 720.000 kuna (ili 0,06%) (*Privredni vjesnik*, od 22. 02. 1999., str. 4, a citirano prema Mihalj, 1999.: 109).

Zaključno bi se moglo reći da manje-više svi radovi koji komentiraju postignuća zapadnih zemalja u poljoprivredi, stupnju mehaniziranosti, adekvatnoj obrazovanosti poljoprivrednika, uspješnoj organizaciji, naglašenom izvozu i sl., sugeriraju što bržu takvu praksu i u nas. Međutim, osim konstatacije da su prije Domovinskog rata hrvatska poljoprivredna gospodarstva bila izvoznici upravo onih proizvoda koje danas uvozimo (žito, mlijeko, meso), da se PIK "Vukovar" po razini proizvodnosti i kvaliteti proizvoda mogao uspoređivati s vodećim američkim farmerima, a da je tovljena junad još šezdesetih godina bila naš vodeći izvozni artikl (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 12), sve drugo je danas na razini iznovnoga starta, što se mora potkrijepiti ili vlastitim ulaganjima samih obiteljskih gospodarstava ili jakim državnim poticajima. Uz to je nužna stroga organiziranost svih poljoprivrednih aktivnosti, a danas te organizacije (za razliku od one vrlo kritizirane u socijalističkom razdoblju koja je ipak postojala) najčešće i nema (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 22).

Europska unija, i sama suočena sa financijskom reformom nazvanom *Agenda 2000*, vodeća je u nametanjima kriterija svjetskoj poljoprivredi: ona diktira uvjete gospodarenja, kakvoću proizvoda, određuje cijene, premije i slične poticajne mjere poljoprivrednicima. Protiv njezinih se normi seljaci bune (bavarski seljaci protestiraju protiv njih smatrajući ih birokratskim pritiskom iz Bruxellesa), ali drugoga izlaza nema - ili im se prilagoditi, ili biti izvan Unije. Od oko 100 milijuna dolara godišnjeg proračuna, više od polovice tih sredstava Unija troši na zajedničku agrarnu politiku.

Njezine subvencije farmerima donose oko 30% prihoda. Uz uvođenje sve suvremenije tehnologije koja na svoj način utječe na viškove poljoprivrednih proizvoda, to bi Uniju već 2005. godine moglo dovesti do nerješiva problema: što s viškovima poljoprivrednih proizvoda? (Mihalj, 1999.: 110).

Temeljna zamisao reforme zajedničke poljoprivredne politike koju predlaže Europska komisija jest sniziti cijene na 30% i subvencionirati pad prihoda malim poljoprivrednicima. SAD, Australija, Novi Zeland i Argentina već godinama potiču EZ da snizi cijene i smanji doknade poljodjelicima (Taylor, 1992.a).

U tom kontekstu pitanje je što učiniti da bi se hrvatski seljak mogao nositi s tako rigoroznim zahtjevima. Svi analitičari ovoga fenomena uglavnom daju određene sugestije, projekcije budućega stanja (Kovačić, 1997.; Grgić, 1997.; Grgić i Par, 1997.) te kako udovoljiti zahtjevima WTO-a (Božić, 1999.; Kolega, 1999.).

U očekivanju prijama u WTO, Hrvatska je morala udovoljiti nekolikim zahtjevima Europske unije: podvrći se pravilima globalnoga svjetskog tržišta, izvršiti transformaciju poljoprivrednih gospodarstava kroz njihovo okrupnjavanje i povezivanje, čineći ih konkurentnima na tržištu; voditi računa o regionalizaciji proizvodnje u tržišnoj strategiji (Kolega, 1999.: 159). Ujedno mora smanjiti ulogu države u tržnoj i cjenovnoj potpori poljoprivrednicima, a jačati udjel "dozvoljenih WTO-mjera, koje se razvrstavaju pod pojam 'zelene košare'". Jer je "u moderno doba globalizacije članstvo u WTO-u najbolja potvrda njenog gospodarskog legitimiteta" (Božić, 1999.: 173).

Ivo Grgić i Božidar Pankretić (1998.) prognoziraju da bi u 2001. godini poljoprivredna proizvodnja u okolici Zagreba i u Zagrebačkoj regiji (najrazvijenijoj u Hrvatskoj) bila na razini one iz 1994/1996. S takvim razvojem i dosadašnjom poljoprivrednom praksom vrlo smo daleko od standarda koje nameće Europska unija (negdašnja Evropska ekonomska zajednica - EEZ). Kao zaključak izdvajam misao koja je i savjet i kritika stanja u agraru u nas: samo "organiziranošću, brigom, znanjem i vrhunskom tehnikom moguće je uspješno uvesti hrvatsku profesionalnu poljoprivredu u treći milenij. Neorganiziranost i rastrošnost ne može ispraviti nikakva tehnologija niti tehnika" (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 22). Dakle, sve znanstvene analize, sve namjere Vlade i njezinih resora usmjerene su na istraživanja kako pomoći seljaku-poljoprivredniku i razvoju poljoprivredne proizvodnje eda bi se mogla nositi sa strogim kriterijima suvremenoga europskog tržišta. Predočeni su svjetski dosezi u tehničko-tehnološkim postignućima neophodnima za razvoj moderne poljoprivrede, upućeno je na stvarne efekte racionalnog korištenja poljoprivredne mehanizacije, ukazano je na značaj obrazovanja poljoprivrednika za uspješno korištenje i vođenje obiteljskog gospodarstva, a seljaku-poljoprivredniku je ostalo da sve to akceptira, da se psihološki odredi prema tim novinama, te putem prihvatljivih kredita ili kojim drugim oblikom stvori ekonomske poticaje za novi oblik rada i poslovanja. A to i jest najveći problem u kotaču-zamašnjaku koji bi pokrenuo poljoprivrednika na

kompletno restrukturiranje dosadašnjega gospodarenja. Za to je ipak nužno vrijeme i daleko bogatija država nego što je Hrvatska danas. Jer država bi današnjem osiromašenom seljaku morala maksimalno pomoći u samom startu, a onda ga dugo vremena poticajnim mjerama podržavati, upravo dotle dok se seljakov oslobođeni kapital ne počne obrtati. Inače bez poticaja i velike motiviranosti samih poljoprivrednih proizvođača da inoviraju, intenziviraju i razvijaju održivu poljoprivredu neće biti ništa.

U dijelu istraživanja spominje se sve veća angažiranost žena u poljoprivrednoj proizvodnji obiteljskih gospodarstava, stručno nazvana *feminizacijom poljoprivredne proizvodnje*. Ova je pojava posljedica i deagrarizacije (odlaska muške radne snage u gradove i njihovog bavljenja drugim nepoljoprivrednim djelatnostima), ali u novije vrijeme i ravnomjerne uključenosti mladih djevojaka u osnovno, srednje i visokoškolsko obrazovanje, što im je omogućilo da mogu suvereno vladati i poljoprivrednim poslovima. Feminizacija poljoprivrede nije samo hrvatski fenomen; ona je očita i u razvijenijim zemljama (Brkić i Žutinić, 1998.).

Godine 1991. utvrđeno je da je od 534.266 poljoprivrednih domaćinstava koja obrađuju poljoprivredno zemljište, prihode isključivo od poljoprivredne proizvodnje ostvarivalo svega njih 14,7%. Ostala su gospodarstva svoje prihode stjecala izvan poljoprivrede (66,73%), pa su držana nepoljoprivrednim domaćinstvima, dok ih je 17,2% ostvarivalo prihodom dijelom iz poljoprivrede a dijelom iz drugih izvora, te ih se tretiralo mješovitim domaćinstvima. Prije toga je zemljišni maksimum bio ograničen na 10 ha, potom je 1989. godine povećan na 30 ha, a 1991. je ukinut i taj limit, te zemlju poljoprivrednik može posjedovati sukladno vlastitim mogućnostima. No unatoč tome za prosječno obiteljsko gospodarstvo bila je karakteristična prosječna veličina od 2,9 ha, sa svaštarskom proizvodnjom i rasparceliranim posjedom. K tome se, zbog odlaska mladih iz sela, sve više zapažala pojava senilizacije: čak 30,4% zitelja sela u dobi je od 60 i više godina (u ukupnom stanovništvu Hrvatske taj kontingent iznosio je 17,4%, a u gradskom samo 15,0%) (Malić, A., 1996.: 87).

U općoj politici naglašavanja razvoja i okrupnjavanja privatnih gospodarstava na račun predtranzicijskog društvenog sektora, nužne su i suštinske promjene. Broj obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj iznosio je 534 tisuće, koliko i obiteljskih poduzeća. Pitanje je kako "ovoliko mnoštvo proizvodnih subjekata osposobiti za suvremenu, modernu tržišnu poljoprivrednu proizvodnju? Koliko znamo o tim proizvođačima? Koliko su skloni promjenama i inovacijama?", kakva im je ekološka svijest i koliko su im dostupne institucije poput poljoprivrednih stanica, poljoprivrednih zadruga, uslužnih radionica, aukcijska prodaja poljoprivrednih proizvoda, ili zdravstvene i ljekarničke usluge (Brkić, 1998.: 122).

3.4.1. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva

Po definicijama pod poljoprivrednim obiteljskim gospodarstvom (ili u inverziji obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvom) smatra se osnovna proizvodna jedinica

“koja obuhvaća takvu strukturu poljoprivredne proizvodnje, kao i veličinu posjeda što omogućuje opstanak, razvoj i unosno poslovanje, tj. puno zapošljavanje svih članova obitelji (u prosjeku tri generacije - djed, sin, unuk sa suprugama i pripadajućom prinovom)” (Martinović, et al., 1997.: 129-130).

Po Martinoviću i suradnicima, za normalnu reprodukciju obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava nužni su i neki standardi. Na primjer, za uspješnu ratarsku proizvodnju morali bi imati posjed od oko 50 ha, za povrtlarsko gospodarenje, s uzgojem ljekovitog bilja, morali bi posjedovati 10-15 ha obradivih površina, a za vinogradarstvo i voćarstvo nešto manje od toga. S druge strane, za rentabilnu proizvodnju mlijeka gospodarstva bi morala posjedovati najmanje deset muznih krava i slično. Da bi se došlo do primjerenih veličina posjeda, rješenje se vidi u slijedećim agropolitičkim mjerama. Obiteljska gospodarstva (koja mogu biti isključivo poljoprivredna - ratarsko-stočarska i sl.; mješovita - s dopunskim poljoprivrednim djelatnostima - poduzetnici s malim mljekarama, pčelarskim proizvodima, uzgojem peradi, turističkom djelatnosti; do onih koji se povremeno bave poljoprivredom - vikend-proizvodnja) potrebnu bi zemlju mogla dobiti: darovnicom od predsjednika Republike ili odlukom Vlade Republike Hrvatske (branitelji i invalidi Domovinskog rata te obitelji poginulih branitelja); postojeća gospodarstva uvećati denacionalizacijom⁷ ranije oduzete zemlje tim gospodarstvima; dokupom, zakupom, najmom ili iznajmljivanjem površina u posjedu kombinata; mogućim dioničarskim odnosom između današnjih PIK-ova i obiteljskih gospodarstava. Pa iako se zagovara ideja da uspješno organizirana i rentabilna ranija društvena gospodarstva treba zadržati, ipak dio njihovih posjeda (između 30% i 50%) trebalo bi transformirati i postepeno vraćati vlasnicima. U svim neposrednim oblicima pomoći poljoprivrednim obiteljskim gospodarstvima nezaobilazna je uloga znanstvenih i obrazovnih institucija (poljoprivrednih i drugih instituta, poljoprivrednih fakulteta i poljoprivrednih škola), savjetodavne poljoprivredne službe i drugih tijela Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, te ostalih vladinih resora. Posebno se naglašava povrat ugleda poljoprivrednim zadrugama kao mogućim (temeljem ranijih iskustava) nositeljima linijskih proizvodnji (krumpira, šećerne repe, silažnog kukuruza, sijena, sijenaže), te otkupa i plasmata viškova poljoprivrednih proizvoda s obiteljskih gospodarstava. Interesno povezivanje poljoprivrednika s industrijskim pogonima, poput INA-Petrokemije u Kutini, “Plive” - Zagreb, “Herbosa” - Sisak, “Podravke” - Koprivnica, “Agrokora” - Zagreb, u smislu profitabilnog poslovanja poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava.

M. Župančić (1995.) osnovnim proizvodnim činiteljima u poljoprivredi drži: *zemljište, rad, kapital*, te *znanje i vještine*, a osnovnim činiteljima obiteljskoga poljoprivrednoga gospodarstva navodi: *domaćinstvo* (“obiteljska grupa, odnosno zajednica osoba koje zajednički stanuju i troše prihode za osiguranje osnovnih životnih potreba”), *zemljišni posjed i sredstva rada* (obiteljska imovina i vlasništvo); samo *gospodarstvo* - u smislu

⁷ Na temelju iskustva Njemačke, saborski je zastupnik I. Milas zagovarao da se i u nas provede denacionalizacija tvornica, ali ne i zemljišta “jer druga i treća generacija nasljednika nisu zemljoradnička” (*Izviješća HS*, br. 138: 29).

spoja materijalnoga i ljudskoga, odnosno pravno-imovinskoga i radne snage (str. 3 i 14).

Obiteljska su gospodarstva tradicionalno mala i usitnjena, a po načinu proizvodnje i gospodarenju razlikuje se više njihovih tipova. U svojim analizama J. Defilippis (1996.) prati biosocijalna i socioekonomska obilježja seoskih domaćinstava. Pritom slijedi tradicionalnu podjelu: domaćinstva bez radne snage (tzv. staračka domaćinstva), te poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva. M. Župančić uz poljoprivredna gospodarstva sa svaštarskom proizvodnjom, te mješovita (*part-time* poljoprivreda) spominje i svjetski model proizvodnje na velikim farmama ili plantažama, što bi bio treći tip tzv. industrijsko-fordističke poljoprivrede, a u novije se vrijeme razvijaju i tipovi dekorativne (pejzažne) i rekreativne poljoprivrede, kao oblici posttradicijskih vrijednosti, što se približava konceptu ekoloških nastojanja za zdravim i ugodnim krajobrazom.

Pred kraj devedesetih godina, a posebno u razvojnoj politici prema obiteljskim gospodarstvima danas, razvija se novi tip poljoprivrednih gospodarstava, tzv. *vitalna gospodarstva*. U tu kategoriju spadaju gospodarstva s mlađim a bolje školovanim poljoprivrednicima, koji podržavaju suvremenu proizvodnju na svojim gospodarstvima, orijentirajući se češće na specijaliziranu proizvodnju samo određene vrste proizvoda. Ona su često i iskustveni model u Hrvatskoj, pokazujući moguće nove pravce poljoprivredne proizvodnje, tako da su i mjere agrarne politike najčešće usmjerene na njih, a manje na gospodarstva sa svaštarskom proizvodnjom (Žimbrek, 1997.).

Međutim, za sada su ta gospodarstva malobrojna, a stručnjaci (Župančić, 1995.; Deže, Petrač, Ranogajec, 1998.) nastoje naći moduse kako ih omasoviti. Naime, po M. Župančiću, preko 75% od 534.000 poljoprivrednih gospodarstava u privatnom sektoru poljoprivrede ima aktivne poljoprivrednike, ali među njima samo 30% profesionalnih poljoprivrednika. Primjetno je da s porastom veličine gospodarstva raste i udjel aktivnih poljoprivrednika na njima. Tako je uočljivo da u grupi gospodarstava s preko 8 ha poljoprivrednog zemljišta, njih 70,6% imaju aktivne poljoprivrednike, a u grupi s posjedom većim od 5 ha (a njih je u Hrvatskoj, svega 15,5%) aktivne poljoprivrednike ima 36% gospodarstava. Proizlazi, dakle, zaključak da je najbolji put za porast broja vitalnih poljoprivrednih gospodarstava okrupnjavanje posjeda, a što i jest osnovna tendencija danas. Jedino su takva gospodarstva sposobna biti ekonomski održiva i razvijati farmerski tip poljoprivredne proizvodnje, najčešće monokulturne.

Međutim, tu je i jedan paradoks na kojega M. Župančić upozorava. Naime, u novije se vrijeme u svijetu sve više kritizira koncept usredotočenosti na pojedinačno gospodarstvo, pa se u planiranju agrarnog razvoja vraća selu i regiji kao osnovnim jedinicama razvoja (korekcija programa u knjizi *Green Paper* Komesarijata za poljoprivredu EZ-a iz 1985. godine). Stavljanjem obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva u fokus nacionalne strategije razvoja hrvatske poljoprivrede (*Izviješća HS*, br. 138 i 170), zapostavit će se neki drugi vitalni segmenti u kompleksu poljoprivreda-ruralni prostor.

3.4.2. Dohodak gospodarstava i domaćinstava. Financije

Mjere kojima se želi usklađeno, koordinirano pristupiti revitalizaciji i restrukturiranju poljoprivredne proizvodnje zacrtane su primarno agrarnom te fiskalnom i poreznom politikom.

U regulaciji financijskog poslovanja i tržišnosti seljačkih gospodarstava značajnu ulogu imaju fiskalna i monetarna politika. Poznato je da seljaka opterećuju razni porezi i trošarine, a nedavno je (1998.) uveden i neutralni porez na dodanu vrijednost (PDV), što sve skupa utječe na nelikvidnost u gospodarskom poslovanju seljaka. Pa iako je ukinut porez na dohodak iz katastarskog prihoda i djelomično seljaku ostavljeno na volju hoće li ući u sustav PDV-a ili ne, još uvijek oblici nameta na seljakovu dobit znatno opterećuju njegovo gospodarstvo. Znanstvenici su na temelju proračuna (s obzirom na dugoročnost vremena koje slijedi od sjetve do sazrijevanja, ubiranja i plasiranja na tržištu neke poljoprivredne kulture) zaključili da je seljaku čak bolje ako je uključen u sustav PDV nego ako nije. Dakle, ako je već zlo tu, onda je mudrije izabrati ono manje, tim više što sve "članice Europske unije imaju više poreznih stopa, a najmanje jednu standardnu i multu stopu (koja se u većini slučajeva odnosi na ključne prehrambene proizvode)" (Kovačević, Njavro, 1999.: 25). D. Kovačević i M. Njavro konstatirali su da je manje od 3% obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj uključeno u sustav PDV, a njihova je sugestija (unatoč opterećavajućeg karaktera PDV) da ga ipak prihvate, pogotovo da to učine gospodarstva komercijalnoga tipa, povezana u razne udruge ili zadruge, "zbog smanjivanja troškova vođenja knjigovodstva i potrebne administracije" (str. 26), a koje seljaci inače nisu obvezni voditi. U svakom slučaju u seljačkoj svakodnevici monetarna politika, fiskalna politika te tečajna politika dovele su poljoprivrednog proizvođača "u poziciju da se bori s gotovo dampinškim cijenama" (str. 27), a "priključivanje Hrvatske svjetskim i europskim trgovinskim i političkim asocijacijama dovest će agrar u još veću izloženost konkurenciji" (str. 28). Sve to navodi na zaključak da se nešto ima hitno učiniti da bi se poljoprivredno obiteljsko gospodarstvo rasteretilo, te poticajnim mjerama stimuliralo na modernizaciju i adekvatniju i racionalniju uporabu gospodarskih resursa. Sredstva za takvu namjenu država bi morala izdvojiti iz proračuna, uložiti ih u novoosnovane kreditne banke (agrobanke) dislocirane u ruralna područja kako bi bile pristupačne seljacima, a kredite bi odobravale pod povoljnim uvjetima (Kovačević, Njavro, 1999.: 28; *Izviješća HS*, br. 138).

Sredstva za kreditiranje poljoprivrednika država je isplaćivala s *Posebnog računa za kreditiranje razvitka i obnove poljoprivrede*, u smislu poticajnih mjera, regresa ili subvencija. Kredite su poljoprivrednicima znale davati i neke prerađivačke industrije (mljekare), ali i same banke (Grgić, 1997.: 41). Makroekonomski pokazatelji gospodarske strukture u nas su još uvijek *društveni proizvod* i *narodni dohodak*, te *zaposenost* i *investicije*. Pritom prva dva pojma, društveni proizvod i narodni dohodak, još nisu metodološki i sadržajno usklađeni s međunarodnim standardima, a ukupna investicijska ulaganja u poljoprivredu Hrvatske iznosila su 18% od ukupnih ulaganja u gospodarski razvitak Hrvatske (Žimbrek, 1997.). No i bez obzira na to, interesantno je da je u vrijeme Domovinskog rata ukupan bruto-proizvod iz poljoprivrede u

ukupnom bruto-proizvodu Hrvatske pao neznatno - sa 11,7% na 11,6%, što upućuje na žilavost seljaka i poljoprivrede u ratnim uvjetima. Čak je pad poljoprivredne proizvodnje u to vrijeme bio veći na društvenim nego na obiteljskim gospodarstvima (*Izješća HS*, br. 169).

Iako su seoska gospodarstva imala više legalnih izvora za stjecanje prihoda (iz poljoprivrede, kombiniranim radom u poljoprivredi i izvan nje), brojna su se od njih, posebno ona s više vrsta aktivnosti, bavila i poslovima "na crno" (u "fušu") (CEMA, 1995.). U tzv. sivoj ekonomiji, koju je 1996. godine istraživao Institut za javne financije iz Zagreba, prihode je ostvarivao povelik broj poljoprivrednika - čak 32% njihovih domaćinstava (Bejaković, 1999.). Razlozi takvoj vrsti aktivnosti - posebno izravnoj prodaji vlastitih proizvoda na tržnicama (povrće, voće, mlijeko, jaja, med, pa čak i mesni proizvodi), leže u raskoraku između otkupnih cijena što ih država nudi za te proizvode, i one koju proizvođač postiže u direktnoj prodaji na tržnici (prva je vrlo niska a druga znatno viša). No članovi poljoprivrednih domaćinstava prakticiraju rad "na crno" i u građevinskim, postolarskim, kovačkim i sličnim poslovima. S obzirom da po Zakonu o porezu na dohodak poljoprivrednici nisu dužni prijavljivati stvarni dohodak domaćinstava (naime, ne postoje pouzdani parametri kojima bi se to moglo ustanoviti, već to procjenjuju stručnjaci Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske po posebnoj metodologiji), oni ne iskazuju tu vrstu dobiti, pa je teško reći koliki je udjel zarade iz "fuša" u ukupnoj godišnjoj dobiti tih kućanstava.

Da bi se poljoprivredno obiteljsko gospodarstvo - kao glavni organizacijski oblik u poljoprivrednoj proizvodnji - u budućnosti moglo uklopiti u globalne ekonomske tokove razvoja, ono se mora pridržavati nekih osnovnih parametara: mora planirati proizvodnju (redefinirati i preoblikovati dosadašnji proizvodni program), pridržavati se stroge organizacije poslovanja (vodeći računa o troškovima, kvaliteti proizvoda, adekvatnom vođenju gospodarstva, upravljanju ljudskim potencijalima) te obavljati nadzor nad svim poslovima. Pritom se poljoprivrednik mora suočiti sa spoznajom da su promjene u proizvodnji konstanta s kojom uvijek valja računati, te da mu je kupac nadasve važan, a da će konkurencija biti sve veća (Par i Njavro, 1999.).

3.5. Istraživanja na regionalnoj i županijskoj razini

U svezi s izradom *Strategije razvitka hrvatske poljoprivrede* (1995.) naznačeno je da će se izraditi i paralelne strategije razvoja hrvatskih regija i županija. U određenom smislu te su strategije razrađivali brojni znanstvenici (Defilippis, 1995.a, 1997.; Štambuk, 1996., 1998.; Lay, 1998.a), a djelomično su neke podatke o tim lokalitetima iznijeli i saborski zastupnici već pri usvajanju spomenute *Strategije* (*Izješća HS*, br. 138: 14-30). Inače o makroekonomskom razvoju županija Hrvatske u ranijem razdoblju pisao je I. Turčić (1997.).

Ovdje ćemo selektivno predočiti dio podataka o regijama i županijama u kojima su provedena tzv. akcijska istraživanja, ili studije slučaja (*case studies*) s analizom

kompleksnijih demografskih, socijalnih, razvojnih te gospodarstveno-poljoprivrednih kretanja.

Neki autori te lokalitete definiraju kao *periferiju, rubna područja* središtu, u koje spadaju najčešće nerazvijeniji dijelovi Hrvatske, bez temeljitijih razvojnih programa, a doživljavaju se kao komplement većim gradskim središtima (Rogić i Štambuk, ur., 1998., u *Duge sjene periferije...*). Preciznije: "Periferije su fizički i društveni prostori male socijalne gustoće, što pak ima za posljedicu relativno nizak stupanj ukupne socijalne energije" i na njima se "ne mogu zbivati velike i brze promjene", s relativno malobrojnim su razvojnim inicijativama, a "motivacija za promjenu nailazi na ozbiljne organizacijske prepreke (...)". "Politička moć koja 'obitava' na periferiji obično je mala, slaba, gotovo nikakva" (Lay, 1998.b: 15).

Sva regionalna istraživanja koja smo analizirali ukazuju na iste ili slične "boljke" hrvatske periferije. Izuzetak ipak čine (ali ne onoliko koliko bi to mogle) Zagrebačka i Medimurska županija te neka područja istočne Slavonije.⁸

U prvom redu spomenut ćemo tri veća istraživanja u području **Grada Zagreba i Zagrebačke županije**. Prvo je provedeno 1995. godine pod nazivom *Županija zagrebačka: stanovništvo i socijalnodemografske pretpostavke razvitka* (Štambuk, Župančić, Kelebuh, 1995.) a naručila ga je i financirala Zagrebačka županija. Drugo su u dogovoru s predstavnicima Gradskog ureda za poljoprivredu i šumarstvo Grada Zagreba i Zagrebačke županije realizirali znanstvenici s Agronomskog i Šumarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod naslovom *Projekcija razvitka poljoprivrede i šumarstva Grada Zagreba i Zagrebačke županije*. Treće se istraživanje odnosi na probleme lokalne samouprave (demokracije) u zagrebačkoj i varaždinskoj okolici (Seferagić, Lončar Butić, 1995.).

Zagrebačka je županija utemeljena 1992. godine i čini je 26 uglavnom malih općina s ruralno-agrarnim obilježjem i sa svojom isto tako ruralnom okolicom te osam gradova (u vrijeme provedbe prvog projekta 20 općina i jedan grad). Županija se proteže na oko 207 četvornih kilometara, s vrlo brojnim većim ili manjim ruralnim naseljima (čak 561 naselje), a u tom su prostoru godine 1991. obitavalo 167.143 stanovnika (Štambuk, Župančić, Kelebuh, 1995.). Od ukupnog stanovništva Županije, seosko broji 134.401 stanovnika, a od tih je 16,9% ili 26.423 poljoprivrednika (što je vrlo visok postotak ako se zna da poljoprivrednici čine tek 9,1% ukupnog stanovništva Hrvatske). Od tih 16,9% poljoprivrednih stanovnika, aktivnih je poljoprivrednika čak 68% (a među njima je i visoka zastupljenost žena-poljoprivrednica). Od blizu 50.000 domaćinstava Županije, 30.000 je poljoprivrednih gospodarstava na kojima živi i radi 16.750 seljaka. S obzirom na veličinu posjeda, 60% poljoprivrednih gospodarstava ima posjed do 3 ha, a 2,8% ih ima posjed iznad 10 ha (dok takvih u

⁸ Inače je regionalizaciji bio posvećen prvi broj časopisa *Društvena istraživanja* 1992., što ga izdaje zagrebački Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", a migracijska kretanja u regijama obrađena su u novijoj studiji *Migracije u Hrvatskoj*, koju je uredio I. Lajić, 1998.

Hrvatskoj ima 2,3%). Inače ruralna su područja vrlo malena po broju žitelja – čak 35% naselja ima do 100 stanovnika, a svega ih 5% ima više od 800 žitelja. No i ovdje je uznapredovala depopulacija, pa u jednom naselju živi samo jedan stanovnik! Međutim, samom činjenicom da se nalaze u sastavu najjače županije u državi, velik broj ovih ruralnih naselja tek sada “dobiva šansu da izađe iz sjenovita života metropole” te da se gospodarski i kulturno potvrde (Štambuk, 1994.: 13).

Drugim je projektom trebalo snimiti stanje i projicirati daljnji razvoj četiriju područja u Zagrebačkoj regiji: bilinogojstva, stočarstva, agroekologije te agroekonomike (Žimbek, 1997.: 1). U studiji *Društveno-gospodarske pretpostavke i projekcija razvitka poljoprivrede Grada Zagreba i Zagrebačke županije* ukazano je na značaj ovoga istraživanja s obzirom na središnju važnost Grada Zagreba i Županije za ukupan razvitak Hrvatske. Uz ostalo ističe se i populacijska važnost ovoga lokaliteta (oko 900 tisuća žitelja sa dodatnih 200 tisuća fluktuirajuće radne snage), kao i njegove gospodarske prednosti (ovo područje ima oko 160 tisuća ha obradivog zemljišta sa oko 60 tisuća obiteljskih gospodarstava koja obrađuju tu zemlju, ali sa svega 245 poljoprivrednih gospodarstava s preko 15 ha obradivih površina). Također se naglašava da je Zagreb političko, nacionalno i religijsko središte, te da se sve administrativno-strateške odluke važne za društveno-ekonomski razvoj Hrvatske kreiraju i njihova realizacija nadgleda upravo iz ovoga središta (Žimbek, 1997.: 3-4).⁹

Jedno od monografskih istraživanja provedeno je u **Žumberku** 1996. godine, u povodu 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberka. Po svojim osnovnim obilježjima to je brdsko-planinski kraj, tipično seosko područje, bez ijednoga gradskog naselja. Na relativno velikom prostoru živi vrlo malo stanovnika: prema podacima za 1991. godinu bilo ih je svega 3.200. No neki demografski pokazatelji upućuju da je u Žumberku još 1880. živio 11.971 stanovnik te da se takav broj bilježio sve do 1931. Od te godine broj stanovnika se rapidno smanjivao da bi u nekih šezdesetak godina bio za tri četvrtine manji. Osim toga ovaj kraj ima i velik postotak domaćinstava (21%) u kojima su svi članovi stariji od 60 godina, ali je isto tako nizak postotak domaćinstava koja nemaju žitelje tzv. treće životne dobi (35%). Stanovništvo je uglavnom grkokatoličke vjeroispovijesti, s izrazito tradicionalnim načinom življenja (Štambuk, 1996.: 9). Inače ovaj je kraj kao stvoren za ruralni i seljački turizam, jer ima bogate šumske površine i izuzetno lijep krajolik. Uz to je izuzetno vrijedna spomenička i etnografska baština Žumberka, što samo može pomoći u promicanju turizma.

Istraživačka se ekipa vrlo kritički izrazila o zatečenom stanju, ali je uočivši sve vrijednosti i potencijale kraja, analizu zaključila s naznakama i prijedlozima kojim bi se pravcem trebao razvijati ovaj kraj u neposrednoj blizini Zagreba kao metropole.

⁹ T. Žimbek upućuje i na iscrpno istraživanje o društveno-gospodarskim značajkama obiteljskih gospodarstava u zagrebačkoj regiji, što ga je godine 1984. na uzorku od 725 gospodarstava proveo Institut za ekonomiju i organizaciju poljoprivrede Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu.

O **Koprivničko-križevačkoj županiji** izrađena je vrlo pregledna *Sociologijska studija za područje Koprivničko-križevačke županije* po narudžbi same Županije i njezina Zavoda za prostorno planiranje. Studiju su izradili suradnici Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (Seferagić, Župančić, Lončar-Butić, 1998.), u svrhu izrade "Prostornog plana Koprivničko-križevačke županije" kao neposredne razrade i dopune "Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske", što ju je izradilo Ministarstvo prostornog uređenja Republike Hrvatske 1996. godine (a u kojoj se Koprivničko-križevačka županija i ne spominje). U studiji su naglašene osnovne prirodne, demografske, gospodarske (dominantna poljoprivreda, stočarstvo, industrija, zemni plin i nafta, turizam), te kulturne i ekološke značajke Županije. Na kraju je priložen popis naselja s brojem stanovnika u 1971., 1981. i 1991. godini, s pokazateljima udjela (u %) poljoprivrednog stanovništva za 1991. godinu.

Ova se Županija prostire na 1.783 km², a 1991. godine brojala je 129.907 stanovnika, koji žive u 265 naselja i zaselaka. Uz analizu problema prostornih uvjeta života u Županiji, te potreba u uređenju prostora i elemenata toga razvoja, kao i mreže naselja u Županiji, autori su posebno akceptirali probleme vezane uz ruralni prostor, stanje u poljoprivredi i gospodarstvu, te životnom standardu i kvaliteti življenja u ovom izrazito poljoprivrednom (zelenom) prostoru Hrvatske. Poljoprivredne površine Županije prostiru se na preko 106.000 ha, s velikim kompleksom šumskih površina - 53.000 ha. U ruralnom području Županije obitava 65% cjelokupnog njezina stanovništva, i ima 27.000 seljačkih poljoprivrednih domaćinstava. Što se tiče komparativne ocjene stanja u poljoprivredi ovoga kraja do Domovinskog rata i nakon njega, osnovna je primjedba da ovo područje danas karakterizira "zaostajanje u razvoju" i "izrazito zaostajanje" (str. 40), da su - u ovom burnom tranzicijskom vremenu - mjerama sirove privatizacije brojni poljoprivredni i prehrambeno-industrijski pogoni uništeni ili su na rubu postojanja (primjer negdašnjega giganta koprivničke "Podravke"), te da će Županija imati silne probleme da sve to revitalizira. Ono što je ostalo lijepo i netaknuto jesu spomenici kulture, jest izvorna seljačka arhitektura (premda su zbog "zuba vremena" mnoga drevna drvena zdanja sve više na izmaku). Ovaj je kraj posebno poznat po hlebinskoj slikarskoj školi seljaka-naivaca, a i po tradiciji obrazovanja poljoprivrednih stručnjaka u Poljoprivrednoj školi u Križevcima.

U svakom slučaju žitelji Koprivničko-križevačke županije imaju izuzetno bogate prirodne resurse, a na njima samima je da kroz angažman u lokalnoj upravi i samoupravi, te uz financijsku pomoć države, učine ovaj kraj prosperitetnijim nego što je bio do 90-ih godina.

U **Brodsko-posavskoj županiji** komparacija stanja u poljoprivrednoj proizvodnji, u godinama 1991. i 1996. upućuje na sličnu situaciju kakva je bila u cijeloj državi: na državnim je posjedima proizvodnja smanjena za 25-30% (poduzeća i zadruga u 1991. posjedovale su 50.797 ha ili 43% a 1996. godine 41.750 ili 35% obradivih površina); obiteljska su gospodarstva tek neznatno povećala proizvodnju (na koja je godine 1991. otpadalo 67.849 ha ili 57% a 1996. godine 78.728 ili 65% ukupnih poljoprivrednih površina), ali ne dovoljno da bi kompenzirala manjkove proizvodnje

iz društvenog sektora. Podaci za stočarsku proizvodnju 1991. i 1996. pokazuju manji ili veći pad u proizvodnji goveda, ovaca, konja i peradi, a tek je zabilježen rast u tovu svinja. Kako su obradive površine uveliko zapuštene, a pašnjaka ovdje nikada nije bilo dovoljno, sugerira se privremena prenamjena neobrađenih polja u pašnjake kako bi se povećala makar ta proizvodnja (Bošnjaković i Arbanas, 1997.; *Izviješća HS*, br. 138).

O sve aktualnijem problemu kako uz obnovu ruralnih prostora, obnoviti i suživot među dojučerašnjim susjedima u ovoj Županiji, pisao je D. Babić u više navrata (1998., 1999. te 2000.). Na osnovi anketnog istraživanja među pripadnicima nacionalno različitih grupa pokazao je da su ljudi ipak spremni na suživot i zaborav, ali je za sve potrebno i vrijeme i velika državna pomoć koja bi ublažila ekonomske probleme.

O Ličko-senjskoj županiji i njezinim razvojnim mogućnostima također se pisalo (Mišetić, 1999.; *Izviješća HS*, br. 138).

No ovdje ćemo se osvrnuti na istraživanja o Lici, kontinentalno-gorskoj regiji Hrvatske, ali i komplementarno mediteranskoj regiji, koja pripada Ličko-senjskoj županiji. M. Štambuk (1998.) je za Liku prikupila brojne sociodemografske, povijesne, gospodarske i kulturološke podatke. Taj je prostor oduvijek bio na vjetrometini povijesnih zbivanja, bio je i inače slabo nastanjen, a karakterizirale su ga i česte migracije stanovništva. Tako je od 189.479 stanovnika u 1900. godini lički kraj u 1991. brojao svega 82.883 žitelja (str. 51). Podaci popisa stanovništva od 1900. te 1948. do 1991. godine pokazuju konstantan pad broja žitelja Like. Najveće je smanjenje zabilježeno u razdoblju od 1900. do 1948. (od 189.479 stanovnika broj im se smanjio na 128.976), što je posljedično vezano i s dva svjetska rata. No i tri desetljeća kasnije - 1961., 1971. i 1981. - imala su nagle padove u broju Ličana (Pejnović, 1994.), tako da je prijetila opasnost da 20% seoskih naselja u ovome kraju doslovno izumre. Danas je broj izumrlih ličkih sela daleko veći, s obzirom na ratne posljedice, a pogotovo na masovno iseljavanje Srba nakon vojno-redarstvene operacije "Oluja" 1995. godine. Nakon toga je državnom politikom regulirano useljavanje hrvatskog stanovništva iz drugih dijelova Hrvatske i Bosne na ova opustošena područja. Predstojeći popis stanovništva u 2001. godini pokazat će kako su burna ratna zbivanja u ovom vremenu utjecala na demografsku sliku Like danas.

U gospodarskom pogledu Lika je izrazito poljoprivredni kraj, poznata je po proizvodnji krumpira, ogulinskog kupusa, te po uzgoju ovaca i druge sitne stoke. No s obzirom da je u Domovinskom ratu pretrpjela izrazita razaranja, pustošenja i devastiranja prostora, dio njezinih općina potpao je u grupu područja pod posebnom državnom skrbi - Gospić, Donji Lapac, Korenica, Udbina, Gračac. Stoga se u svrhu revitalizacije obiteljskih gospodarstava za ovu regiju planirao uzgoj australske ovce (s najmanje 50 ovaca po domaćinstvu), ukoliko će toj pasmini ovaca odgovarati lokalni klimatski uvjeti (*Izviješća HS*, br. 138).

Lika ima svoje kulturološke specifičnosti manifestirane u dijalektu (ikavština), načinu života, narodnoj nošnji, običajima. Zanimljivo je njihovo narodno pjesništvo u kojemu

do izražaja dolaze "rugalice", pomalo duhovite ali i grube, često usmjerene na druge ali i na sebe.

Međutim, obnova i revitalizacija ličkih krajeva osjetljiv je državni problem, uveliko vezan uz pitanje suživota novodoseljenoga stanovništva u Liku i srpskih povratnika. O njemu će ovisiti i ukupan gospodarski razvoj ovoga kraja (*Izvešća HS*, br. 138: 17-18).

O **Istarskoj županiji** pisalo se i na razini državne politike (*Izvešća HS*, br. 138: 15, 23) ali i u analizama stručnjaka i znanstvenika (Lay, 1998.a; Grgurević, 1997.; Šehanović, Milotić, Peršurić, 1998.; Šehanović i Ilak-Peršurić, 1999.).

Pišući o središnjem, kontinentalnom dijelu Istre (sa središtem u Buzetu), V. Lay (1998.a) osvrće se na demografsku sliku, te geografske i povijesne karakteristike ovoga kraja. Stvarne životne probleme ovoga kraja danas ilustrira po gradovima i općinama: u 24 grada i općine živi 60.544 stanovnika u 467 naselja. I ovaj je kraj karakteriziralo učestalo migriranje njegovih žitelja, tako da se spominje oko 20.000 odseljenih. No primjetna je i novija pojava useljavanja, ali ne aktivnog, radno sposobnog stanovništva, već onoga u tzv. trećoj životnoj dobi. Kao i u slučaju ostalih dijelova hrvatske periferije, i središnja je Istra marginalizirana u koncepciji razvoja Hrvatske, tako da i ona bilježi uznapredovali trend depopulacije stanovništva, koji prijeti opasnošću izumiranja velikog broja seoskih naselja. Stoga je zaista nužno mijenjati razvojnu politiku države, u smislu davanja jednakih šansi za razvitak svih hrvatskih lokaliteta. Autor pritom naglašava i potrebu da domaće stanovništvo mora biti aktivan sudionik u izradi razvojnih planova vlastitoga kraja.

O poljoprivrednim obiteljskim gospodarstvima u Istri (godine 1993. poljoprivredno je zemljište ove regije iznosilo 168.365 ha, od čega je 72% pripadalo privatnom posjedu) pisali su stručnjaci Instituta za poljoprivredu i turizam iz Poreča. Oni su ukazali na aktualne probleme odlaska iz poljoprivrede zbog neadekvatnog zemljišta za intenzivnu proizvodnju, ali i zbog drugih razloga, poput turizma i sl. I u ovoj regiji - pod pretpostavkom da će se razvoj poljoprivrede temeljiti na seljačkim obiteljskim gospodarstvima - nužno je "dijagnosticirati stanje seljačkih obiteljskih gospodarstava, iznaći instrumente trajnog motiviranja bavljenjem poljoprivredom, izraditi model po kojem bi uspješno funkcioniralo seljačko obiteljsko gospodarstvo u poljoprivrednom sustavu države i stalno praćenje njegovog razvoja" (Šehanović, Milotić, Peršurić, 1998.: 190; Šehanović i Ilak-Peršurić, 1999.).

Nacionalni program razvitka otoka (1997.) strateški je dokument Vlade Republike Hrvatske o mjerama unapređenja i razvoja otočnog područja Hrvatske. Ovaj će program poslužiti kao podloga i poticaj brojnim istraživačima da se posvete problematici pomalo zaboravljenih otoka (*Izvešća HS*, br. 138, 193, 240).

O problemima otoka i njihovu razvoju pisalo se i prije rečenog programa, i to o snimkama stanja i mogućim pravcima njihova razvoja (Starc, 1994.; Lajić i Nejašmić, 1994.), uz ozbiljnu primjedbu "da sociološka istraživanja hrvatskih otoka nemaju

nikakva kontinuiteta" (Rogić, 1994.: 437). Također je i jedan tematski broj časopisa *Društvena istraživanja* (Vol. 3 (1994.), br. 4-5) bio posvećen raznim aspektima iz života otočana i njihove prirodne sredine. No nakon usvajanja *Nacionalnog programa razvitka otoka* ovom su se tematikom bavili i drugi stručnjaci: demografsku problematiku temeljito su obradili I. Lajić (1992., 1994.), I. Nejašmić, N. Starc te S. Podgorelec (1998.), a socijalno-ekonomskom problematikom posebno se bavio J. Defilippis (1995.b, 1996., 1997.).*

Iz dijela rezultata tih istraživanja nastojat ćemo dati pregled sadašnjeg stanja na otocima te neke sugestije za njihov budući razvitak.

U analizama se pošlo od faktografije otoka: u Hrvatskoj ih ima ukupno 1.185 (od čega 718 otoka, 389 hridi te 78 grebena), zauzimaju 3.300 km² ili 5,84% kopnenog dijela Hrvatske i prostiru se u duljini od 500 km. U tom je prostoru 1991. godine u 303 mjesta živjelo oko 120.000 stanovnika. Do 80-ih godina stanovništvo je ili stagniralo ili je uvelike odlazilo. Tek nakon tog vremena zamjećuje se proces useljavanja novih stanovnika, i to ponajprije vikendaša (Starc, 1994.).

Ističući da su otoci područja koja zaista traže posebnu državnu potporu ("područja posebne državne skrbi"), J. Defilippis (1997.) naglašava sve ono što čini prirodne prednosti tih područja, ali i ono što ih koči u uspješnijem razvoju. Kao prvo, poljoprivreda je odvajkada bila sudbina i profesija otočana. Zemlja im je i ranije bila, a i danas je osnovni kapital kojega iznad svega cijene. Ona im je osiguravala osnovni izvor prihoda sve do 60-ih godina 20. stoljeća, a od tada je čak 91,8% domaćinstava prešlo na dvojni aktivnost - radom na gospodarstvu ali i zaposlenjem izvan njega (tip mješovitih gospodarstava), a bave se i nekom vrstom sive ekonomije: iznajmljivanjem soba, otvaranjem konoba, ribarstvom. Problemi koji su i ovdje godinama prisutni jesu isparceliranost posjeda i nesređeni imovinsko-pravni odnosi.

Autorova je osnovna misao da na otocima nema "potrebe mijenjati postojeću tradicionalnu poljoprivrednu strukturu" (1997.: 2), jer ona i ne može biti drugačija po vrstama proizvodnje nego što su je otočani i ranije njegovali - vinogradarstvo, maslinarstvo, uzgoj višnje-maraske, badema, smokava. Neke druge poljoprivredne kulture i ne mogu uzgajati jer im je posjed vrlo malen - od 1,00 ha do 1,5 ha, a neka ranija iskustva s monokulturnim uzgojem vinove loze ili samo maslina bila su porazna. Ono čime valja pomoći otočanima jest dovesti im vodu - bilo s kopna, bilo gradnjom akumulacija, ali i mjerama desalinizacije mora. Jer otoci najčešće i nemaju izvorsku vodu, a voda je osnovni preduvjet za uzgoj svih vrsta poljoprivrednih kultura. Otočane treba pomagati i poticajnim financijskim mjerama u modernizaciji proizvodnje maslina - "creski model" uzgoja (u kombinaciji ispaše ovaca u maslinicima, i dostupnost traktorskoj obradi tih površina). U nas je proizvodnja maslinova ulja još uvijek na

* Uredništvo časopisa *Sociologija sela*, tragom poznatog djelomičnog nesustavnog istraživanja hrvatskih otoka kao tradicionalno ruralnog prostora i osebujne društvenosti, a temeljem cjelovitog projekta, priprema tematski broj pod naslovom "Kako živi narod na hrvatskim otocima?" Odziv suradnika, koji jamče interdisciplinarni pristup i posebice sociološki pristup, je izvrstan.

razini od 0,2 litre po stanovniku, dok se u Grčkoj proizvodi 20, u Španjolskoj 16 i u Italiji 14 litara ulja po stanovniku. Nužno je ponovno osnažiti zadrugarstvo na otocima, jer je i ono ovdje tradicionalno. Zadruge su nezamjenjive u preradi, plasmanu i čuvanju proizvoda, a nabavljale bi i repromaterijal za poljoprivredu. Ono na čemu posebno valja raditi jest proizvodnja zdrave hrane, za što svi otoci - kao nekontaminirane sredine - imaju velike prednosti. U tom smislu nužno je štiti i otočna vina, koja bi gotovo sva morala nositi oznaku vina "zaštićenog podrijetla". U daljnjim razvojnim programima valjalo bi ustrajati na intenzivnom uzgoju agruma, jer su klimatski uvjeti i zemljišne površine za to vrlo povoljni, te poticati uzgoj rogača i šipka. Nužno je urediti putovnu mrežu do vinograda, maslinika i voćnjaka agruma kako bi se primijenila adekvatna mehanizacija u njihovoj obradi. Uz dominantan uzgoj ovaca (a valjalo bi raditi i na oplemenjivanju "otočne ovce"), nužno je posvetiti veću brigu uzgoju koza, te razviti proizvodnju kozjeg i ovčjeg mlijeka i sireva, a suhe mesne proizvode od kozlića i koza, te janjetine i ovčetine plasirati na tržište.

Ovim bismo iscrpili svoju analizu regionalne i županijske problematike. Za ostala područja za koja smo prikupili neke podatke izložit ćemo ih tek kao polazne i korisne informacije.

O **Međimurskoj županiji** - njezinim socijalno-ekonomskim i razvojnim problemima u dva je navrata opširno pisao I. Magdalenić (1994.). O razvoju turizma u ovoj Županiji i ekološkoj stabilizaciji pisao je J. Movčan (1995.), a vrlo konkretne životne probleme ove regije razmatrali su i saborski zastupnici u Hrvatskom saboru (*Izvuešća HS*, br. 138: 18, 25).

O **Osječko-baranjskoj županiji** i revitalizaciji ukupnog života i proizvodnje u tom kraju u poslijeratno vrijeme pisao je D. Brunčić (1997.).

O **Primorsko-goranskoj županiji** izrađena je opsežna monografija (Županija primorsko-goranska ..., 1996) te studija o osnovama razvoja (Osnove ..., 1996.), a obrađene su i migracije iz ovoga kraja (Lajić, 1996., 1998.), te sociološki raščlanjeni neki problemi stanovanja (Čaldarović, 1996.), kao i pitanja vrednovanja tala ovoga kraja.

O **prisavskim naseljima između Zagreba i Siska**, u smislu evidencije problema i osnovnim pretpostavkama revitalizacije ruralnih sredina, vrlo je iscrpnu analizu dao S. Šterc u prilogu *Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj* (1992.).

Za **Splitsko-dalmatinsku županiju** upućujemo tek na neke šture pokazatelje što su ih saborski zastupnici iznosili na sjednicama Sabora (*Izvuešća HS*, br. 138, str. 15), te I. Kovčo (1996.) pišući o problemima maloljetničke delinkvencije u ovoj Županiji.

O **Vukovarsko-srijemskoj županiji** iscrpno je pisao D. Živić (1996.), prateći demografsko kretanje stanovništva, migracijske procese, agrarnu kolonizaciju, ruralni egzodus, te rat i okupaciju ovoga kraja.

Osim o Vukovarsko-srijemskoj županiji, napisana je i reprezentativna monografija o Vukovaru, gradu heroju, koji je središte ove Županije. Opširna je monografija napisana i o Županjskoj Posavini (1997.). O ovom su kraju na mnogim sjednicama raspravljali i saborski zastupnici u okviru rješavanja aktualnih problema ovoga područja od posebne državne skrbi (*Izješća HS*, br. 159).

3.6. Održiva (ekološka) poljoprivreda

Sve što smo do sada govorili o poljoprivredi i obiteljskim gospodarstvima odnosi se manje-više na klasičan način rada u poljoprivredi. No u posljednjih se godina u Hrvatskoj na veliko piše i zagovara nov način poljoprivredne proizvodnje. Riječ je o tzv. *trajno održivoj poljoprivredi*, koja predstavlja najnoviju, četvrtu etapu u razvoju svjetske poljoprivrede. Stručnjaci (Bašić, Mihalić, Bertić, 1995.) napominju da su u dosadašnjem razvitku svjetske poljoprivrede, pa onda i hrvatske, postojale tri radikalne razvojne promjene: prvu je činilo kultiviranje i obrada tla, tj. priprema sjetvenog sloja tla za poljoprivrednu eksploataciju; drugu je karakterizirala uporaba lemešnog pluga i uvođenje plodoreda; treća, etapa tzv. kemijske revolucije, poznata je pod nazivom intenzivna ili konvencionalna poljoprivreda. Upravo ova zadnja faza razvoja poljoprivrede, koja je započela četrdesetih godina 20. stoljeća, uvjetovala je i pripomogla rađanju spomenute četvrtre etape - trajno održive poljoprivrede. Naime, u vrijeme tzv. kemijske revolucije, da bi se postigla visoka produkcija na specijaliziranim posjedima, koristile su se znatne količine različitih kemijskih sredstava, agrokemikalija (mineralna gnojiva, nitrati, pesticidi), čime je dolazilo do kontaminacije tla, a otapanjem nitrata i pesticida u vodi kontaminirani su i vodotokovi, tla su postala kiselima ili slanima. U želji da se zdravo zemljišno tlo sačuva za sadašnje i buduće generacije proizvođača te za zdraviju prehranu čovječanstva (za koje se predviđa da će biti udvostručeno već 2030. godine), znanstvenici i poljoprivrednici-praktičari zagovaraju novu, četvrtu, tzv. biološku revoluciju u poljoprivredi, koja čini dio koncepta općeg održivog razvitka u svijetu (*sustainable development*).

U današnje vrijeme brojni autori naveliko zagovaraju razvoj održive, ekološke poljoprivrede (Znaor, 1995.; Cific, 1993., 1996.; Zlatić, 1990.; Vasilj, Stipić, 1997.; Racz, 1994.; *Izješća HS*, br. 243). Taj oblik poljoprivredne proizvodnje po nekim je definicijama vezan uz dugoročnost, tj. odlučuje se, planira i eksperimentira danas, a rezultati će tek kasnije uslijediti. K tome se naglašava velika uloga kvantitativnih i drugih statističkih metoda koje su vrlo prihvatljive za sva istraživanja u održivoj poljoprivredi, pa Đ. Vasilj i N. Stipić komentiraju desetak modela i programa pogodnih za tu namjenu (1997.). Po drugima je pojam održive poljoprivrede puno širi: održiva je poljoprivreda "ona koja čuva tlo, vodu, biljke i životinje, ne uništava okoliš, tehnički je učinkovita, socijalno prihvatljiva i ekonomski opravdana" (Tomić i sur., 1997.: 13). Po trećima, definicija održive poljoprivrede ili, preciznije, *održivo gospodarenje tlom* (SLM = Sustainable Land Management) i *integralna ishrana bilja* (IPNS = Integrated Plant Nutrition System) sadrži brojne elemente o kojima se mora strogo voditi računa u poljoprivrednoj proizvodnji. Po njima se održiva poljoprivreda koncipira tako "da štiti tlo, vodu, biljne i animalne genetske resurse, nije za okoliš degradirajuća, tehnološki je primjerena, ekonomski opstojna, a socijalno prihvatljiva" i zasniva se "na dva temeljna načela:

1. na prilagodbi agroekosustava stanišnim čimbenicima nekog područja, uključujući tlo, vodu, klimu i organizme;
2. na optimalnom korištenju bioloških i kemijsko-fizikalnih izvora u agroekosustavu" (Bašić, Mihalić, Bertić, 1995.: 48).

U ovoj sprezi socioekonomskih mjera s načelnom brigom o zaštiti okoliša, povećava se razina proizvodnje, a smanjuje njezin rizik, štiti se prirodne resurse i tla i vode od degradacije, osigurava ekonomično gospodarenje, a sustav je socijalno prihvatljiv.

Hrvatska je poljoprivreda još uvijek vrlo daleko od stanja da bi se uskoro mogla priključiti ovom tipskom modelu poljoprivredne proizvodnje. Naime, ona je još uvijek na razini da ne podmiruje ni naše stvarne potrebe, a i ne koristi toliku količinu agrokemikalija koja bi bila općezabrinjavajuća: u Hrvatskoj je uporaba pesticida i herbicida na razini oko 25% od njihove primjene u zapadnoeuropskim zemljama. K tome, da bi se eksperimentiralo s ekološki prihvatljivom proizvodnjom potrebni su i vrijeme i dodatna sredstva, a to je u nadležnosti agrarne politike. Do tada F. Bašić i koautori smatraju razboritim da se na dijelu gospodarstava i dalje primjenjuje konvencionalna intenzivna proizvodnja, ali da se na za to prikladnim gospodarstvima afirmira bilinogojstvo po načelima trajno održive poljoprivrede (1995.: 52).

Istraživanja o ekološkoj, ili održivoj poljoprivredi, imaju u svijetu svoju dugu tradiciju (Štefanić, Štefanić, Kuharić, 1999.). U svjetskim razmjerima ekološku je poljoprivredu definiralo Međunarodno udruženje za razvoj organske poljoprivrede (IFAM = International Federation of Agriculture Movement). U svoje programe preuzeli su je Ujedinjeni narodi, preko Svjetske zdravstvene organizacije (WHO - World Health Organization), Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO - Food and Agriculture Organization of the United Nations) i Vijeće Europske zajednice.

Ekološka se poljoprivreda organizira i provodi prema posebnim standardima i pravnim normama, od kojih ćemo neke ovdje i izdvojiti:

- Uredba Vijeća Europske zajednice broj 2092/91. od 24. lipnja 1991. godine o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih proizvoda i označavanju poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda koji se na nju odnose;
- Uredba Vijeća Europske zajednice broj 2078/92. od 30. lipnja 1992. godine o metodama poljoprivredne proizvodnje koje su u skladu sa zahtjevima zaštite okoliša i održavanja seoskog prostora;
- Uredba Vijeća Europske zajednice broj 2081/92. od 14. srpnja 1992. godine o zaštiti dokazivanja i označavanja geografskog podrijetla poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (Tadić, 1997.).

Te je standarde usvojila i Hrvatska u svojoj *Strategiji razvitka hrvatske poljoprivrede* (1995.) i potom pripremila *Zakon o ekološkoj proizvodnji u poljoprivredi* (1999.).

Taj standardizirani oblik proizvodnje zdrave hrane, uz ušćuvanje zdravog tla, preduvjet je za uključivanje Hrvatske u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO). Ekološka se poljoprivreda u Hrvatskoj prakticira u sedam županijskih udruga i Savezu "BIOS" (Prijedlog i konačni prijedlog Zakona o ekološkoj proizvodnji..., 1999.).

3.7. Zadruga. Kooperative. Poduzetništvo

U oblicima poslovnog povezivanja, kooperacije poljoprivrednika, znanstvenici vide veće mogućnosti povećanja njihove konkurentnosti na domaćem i svjetskom tržištu, o čemu ovisi i brže restrukturiranje hrvatske poljoprivrede. No ti su procesi uveliko povezani sa seljakovim sklonostima da to učine ili ne. Istraživanje o "voljnosti" seljaka za kooperacijom s drugim proizvođačima, provedeno u svibnju-lipnju 1998. među 220 gospodarstava u ruralnom prostoru na području Grada Zagreba, pokazalo je da "postoji veza između određenih sociopsiholoških i proizvodno-gospodarskih obilježja ispitanika i njihove spremnosti za poslovno povezivanje". Uz četiri modaliteta odgovora - "jako voljni", "voljni", "manje voljni" i "nevoljni", koreliranih sa dobi gospodarara, postojanjem nasljednika na gospodarstvu, te tipom proizvodnje, zapaženo je da se signifikantno razlikuju samo grupe "jako voljno" i "nevoljno" ($p < 5\%$), s tim da su u grupi onih "jako voljnih" ispitanici s višim stupnjem obrazovanja (Juraćak, Kovačić, Žutinić, et al., 1999.: 57).

Martinović i suradnici (1997.) upućuju da su poljoprivredne zadruge prije Drugog svjetskog rata bile izuzetno produktivne, da su bile vodiči u poučavanju seljaka u poljoprivrednim radovima, da su bile posrednici u plasmanu viškova, ali i snabdjevači seljaka repromaterijalima. Pritom su one u istočnoj Slavoniji i Baranji te Srijemu imale oko 10.000 ha posjeda otkupljenih od seljaka. No u godinama oko 60-ih ta je zemlja predana kombinatima. Jedino su uspjele opstati PZ Lovas, PZ Stari Jankovci, PZ Negoslavci i "Agrokomerc" Ilok. One su do 1990. kupovale zemlju od staračkih domaćinstva i tako povećale svoje površine do ranijih 10.000 ha.

Zadrugarstvom i poviješću njegova razvoja u svijetu i u Hrvatskoj posebno se bavio Željko Mataga. U svojim dvjema studijama (*Seljak i zadruga*, 1995., te *Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj*, 1991.) posebno je razložio ideju poljoprivrednog poduzetništva i interesnog udruživanja seljaka. Smatra da bi oko 150.000 seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj moglo stupiti u takve asocijacije, navodeći kako u svijetu ima više oblika udruživanja u koje se seljaci uporedo učlanjuju. Temeljito je informirao i o zakonodavnoj regulativi zadrugarstva.

Prema sugestijama nekih stručnjaka iz Nizozemske i Danske, Hrvatska bi trebala dobiti bonus vremena od pet godina kako bi se modernizirala i potom uključila u eurointegracije. Uz ostale modernizacijske pomake, vrlo je značajan razvoj seljačkih kooperativa i zadruga kao oblika slobodnog poduzetništva. Osnovna funkcija tih institucija bila bi da seljacima omoguće nabavu repromaterijala, sjemena, zaštitnih sredstava i sl., ali i da pomažu u prometu poljoprivrednih proizvoda. Preko njih bi se nabavljala i poljoprivredna mehanizacija, a uz to bi morale imati i remontne

stanice za održavanje i popravak poljoprivrednih strojeva. Kooperative i zadruge bi vodile vlastitu poslovnu politiku: svojim bi članovima olakšavale pristup poslovnom kapitalu, a bile bi i oblikom zaštite seljaka od velikih poduzetnika, neke vrste samopomoći, te poticajan, natjecateljski zamašnjak (*Izviješća HS*, br. 128, 136; Crnogorac, 1999.; Tanić, 1995.). To bi bio i blaži oblik prelaska od dosadašnjeg načina seljačkog poslovanja do novoga u kojega ga stavlja globalna europska agrarna politika i politika WTO, protiv koje se sad već otvoreno bune švicarski i seljaci iz nekih drugih visokorazvijenih agrarnih zemalja zbog globalizacije agrarne politike i prevelikih zahtjeva od seljaka.

Poljoprivrednih zadruga u Hrvatskoj u ovom tranzicijskom vremenu ima oko 300 (povezanih u Hrvatski zadružni savez). S. Bataljak (1997.) pak spominje da samo u Zagrebačkoj županiji ima 181 poljoprivredno poduzeće, a u Gradu Zagrebu čak 311!

3.8. Agrokompleks

Prije 1990. godine u Hrvatskoj su radili brojni agroindustrijski kombinati za preradu i plasman poljoprivrednih proizvoda. I oni su u ratu temeljito devastirani ili kompletno uništeni. Najviše su stradali pogoni u Slavoniji, poput "Vupika" u Vukovaru, PIK-a Vinkovci, IPK Osijek, PIK Belje, PIK Nova Gradiška, a u prisavskom dijelu Mesna industrija "Gavrilović" u Petrinji. Od pogona koji ipak rade ali s umanjenim kapacitetima spominju se "Kandit" i "Osječanka" u Osijeku, "Zvečevo" u Požegi, KIM u Karlovcu, kao i dio pogona u krajevima koji nisu bili ratom zahvaćeni ali su im poduzeća ipak imala indirektnu štetu - poput "Podravke" u Koprivnici, "Kraša" u Zagrebu te "Purisa" u Pazinu (Stipetić, Vajić, Novak, 1992.). Ratom stradala dobra "Vrana" u Dalmaciji, "Jasinje" i "Nova Gradiška" u Slavoniji, te Mesna industrija "Gavrilović" u Petrinji, "Belje" u Baranji, "Vukovar" u istočnoj Slavoniji i Srijemu, kao i PIK-ovi "Đakovo", "Valpovo", "Kutjevo" i "Orahovica", zadržali su staru organizacijsku strukturu iz socijalističkog razdoblja. Od PIK-a "Osijek" pretvorbom i privatizacijom nastala su 24 nova neovisna poduzeća, a od "Virovitice" osam (Malić, A., 1996.).

Nažalost, problemi svih spomenutih agroindustrijskih pogona nisu nestali sa završetkom rata. Njihova sudbina je postala još dramatičnijom u postratnim procesima privatizacije, koju je pratila i nesmiljena "tajkunizacija", u kojima je iz predratne uspješne agroindustrije sve vrijedno opljačkano, a zaposleni ostali bez posla i plaće (karakterističan slučaj s karlovačkim KIM-om i PIK-om "Belje"). Neuspjela privatizacija, te krađa i uništavanje niza pogona kojih su vlasnici bili i sami zaposlenici, doveli su do općih socijalnih nemira i protesta radnika tih pogona, ali i udruženih seljaka (Malić, G., 1999.; Daskalović, 1999.). Za to su optužili i najodgovornije osobe u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva kao i Vladu Republike Hrvatske.

Inače, karakteristično je da su poduzeća koja sudjeluju u preradi poljoprivrednih proizvoda uglavnom disperzirana oko središnjih industrijskih lokacija - Zagreba,

Osijeka, Poreča. Samo u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji takvih je poduzeća u 1995. evidentirano čak 181 u 33 vrste proizvodnji, a upošljavala su 17.063 radnika (Franić, 1997.: 59). Prema nekim sugestijama stručnjaka bilo bi daleko bolje da su ona locirana bliže mjestima proizvodnje određenih kultura, čime bi se smanjili troškovi transporta i sačuvala svježina proizvoda za preradu. Čak se takva sugestija spominje i u vezi sa lociranjem banaka bliže proizvođačima i prerađivačima poljoprivrednih proizvoda (Stipetić, Vajić, Novak, 1992.; *Izvešća HS*, br. 138).

3.9. Tehničke novine. Mehanizacija

U visokorazvijenim se zemljama sve više koriste informatizirani kombajni, traktorski agregati s visokim eksploatacijskim potencijalom, automatske muzilice, automatizirana tehnička pomagala za doradu, uskladištavanje i čuvanje proizvoda. U svijetu je primjena tehničkih znanstvenih dostignuća poprimila krajnje dosege. Spominje se, na primjer, da se poljoprivredna proizvodnja u Izraelu 90% bazira na znanosti a tek 10% na ljudskom radu. Ta se tehnička pomagala, međutim, racionalno mogu koristiti samo na krupnim gospodarstvima. Znanstvenici napominju da su jedan informatizirani traktor i kombajn, uz minimum zaposlenih (čak jedna osoba), dovoljni za obavljanje poslova na posjedu od 200 ha pa i više (Čuljat, Košutić, Krička, 1999.: 22). Kako je hrvatski seljački posjed prosječne veličine oko 2,9 ha, iluzorno je govoriti o ekonomskoj isplativosti traktora (traktori su u Hrvatskoj nerentabilni jer ih ima gotovo 50% više nego što ih po jedinici obradive površine treba; bilo bi daleko isplativije kada bi ih bilo manje i da se jednim traktorom obrađuje više posjeda, unajmljivanjem) ili kojih drugih tehničkih pomagala, a kamoli visokoinformatiziranih traktora ili kombajna koji imaju uređaje za kontrolu i mjerenje količine proizvoda dobivenoga pri vršidbi i sl.

No kako je naglasak hrvatske agrarne politike da se dozvoli neograničeno posjedovanje zemlje, prema vlastitim mogućnostima i radnom potencijalu, Vlada je nagovijestila neke opće razvojne programe, a među njima i mogućnost kreditiranja seljaka za kupnju poljoprivredne mehanizacije. Jedna takva poticajna mjera je bila provedena 1995. godine kada je Vlada osigurala uvoz 250 traktora češke marke "Zetor". Popis korisnika ovoga kredita Županijski je ured za gospodarstvo priredio još 1993. Sporazumom s Međunarodnom bankom za obnovu i razvitak (Narodne novine, 7/1994.) Vlada je dobila hitan zajam od 128 milijuna US\$, a za potrebe poljoprivrede namijenjeno je 197 milijuna US\$ po propozicijama Svjetske banke. Za distribuciju ovih sredstava bilo je zaduženo Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, koje je distribuciju tih sredstava povjerilo slijedećim institucijama: Centru za reprodukciju i stočarstvo Hrvatske dio sredstava namijenjenih za rasplodnu stoku; Poljoprivrednom institutu u Osijeku za traktore i motokultivatore. Tom prilikom proizvođači nisu dobili novac, već direktno robu - brede junice, koze, te traktore s priključcima i motokultivatore. To je bio vrlo povoljan kredit namijenjen seljacima iz prioriternih općina po razvojnom programu (temeljem ratne štete oslobođen je od carine i poreza na promet). Upravo zbog povoljnih uvjeta vraćanja kredita Međunarodnoj banci, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva je ponovno raspisalo

natječaj za 230 traktora od 50 do 85 KS. Otplatu kredita korisnici uplaćuju u Fond za razvoj poljoprivrede (Povoljni krediti ..., 1996.).

Uz pomoć Hrvatske banke za obnovu i razvitak (HBOR) te Svjetske banke (IBRD), po *Sporazumu o hitnom zajmu za obnovu 3760-HR* (Narodne novine, br. 7/1994.), Vlada Republike Hrvatske i Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva omogućavali su povoljne kreditne linije poljoprivrednicima. Uz to su, prema *Uredbi o kreditiranju obnove ratom oštećenih i razrušenih stambenih i gospodarskih zgrada* (Narodne novine, 37/1995.), dodjeljivana i kreditna sredstva za popravak i objekata i mehanizacije, te za obnovu godišnjih nasada, stočnog fonda, peradi, ribe i sl. Kako bi kriteriji po kojima bi se odobrila dodjela tih kredita bili što objektivniji, država se koristila sugestijama savjetodavne poljoprivredne službe u različitim krajevima Hrvatske. Pomoću ankete s poljoprivrednicima, uvidom u stvarne ratom izazvane štete na gospodarstvu i uništenu mehanizaciju, te kreditnih sposobnosti domaćinstava za otplatu kredita, županijske podružnice savjetodavne službe su izrađivale spiskove potencijalnih korisnika kredita, a poljoprivrednici su prilagali potrebnu dokumentaciju. Do sredine 1996. godine realizirano je nekoliko takvih kreditnih linija. Pritom je svaka od njih imala svoje specifične kriterije, a znakovito je da je svaka naredna linija po uvjetima kreditiranja bila povoljnija od prethodne, što pokazuje brigu države da maksimalno pomogne poljoprivrednicima. Vlada je nastojala u te linije uključiti i domaće proizvođače poljoprivrednih strojeva i opreme, kako bi i njih stimulirala na daljnju proizvodnju.

Ilustracije radi navest ćemo nekoliko kreditnih programa i uvjete pod kojima su dodjeljivani, s napomenom da su se kriteriji o visini kredita i ostalim povoljnostima razlikovali po tome kojim se korisnicima ili gospodarstvima dodjeljuju - onima na ratom stradanim područjima (bivša okupirana područja, s popaljenim i opljačkanim gospodarstvima), ili onima s ostalih hrvatskih područja koja su stradala u ratnim akcijama ali ih vlasnici nisu napuštali i u tom periodu nisu prekidali poljoprivrednu proizvodnju:

- kreditiranje poljoprivredne mehanizacije iz domaće proizvodnje (traktori "Torpedo", 55 KS), sredstvima osiguranima prema *Zakonu o financiranju obnove* (Narodne novine, 72/1993.), na rok otplate od 5 godina, sa 6% kamata godišnje, bez učešća, i s odgodom plaćanja od godinu dana;
- kreditni program za poticanje maloga poduzetništva na oslobođenim i nerazvijenim područjima Hrvatske, što ga je u kolovozu 1995. godine ponudila HBOR, realizirao se na rok otplate od 8 godina, uz 3% kamata godišnje, bez učešća za prognanike-povratnike, i na odgodu od tri godine; jedan drugi kreditni program HBOR-a dodjeljivan je za obnovu poljoprivredne opreme iz domaće proizvodnje na rok otplate od 8 godina, uz 5% kamata godišnje i uz odgodu od godinu dana;
- kreditna sredstva Svjetske banke dodjeljivana za kupovinu traktora ("Zetor", 45 KS) bila su na rok otplate od 10 godina, sa 4% kamata, uz početak od 2 godine (Poljoprivredna domaćinstva ..., 1996.).

No unatoč svim tim pogodnostima, saborske su rasprave pokazale da je većina kupaca, seljaka bila nezadovoljna i kvalitetom traktora, i mogućnostima servisiranja, kao i otplatom kredita.

3.10. Tržište poljoprivrednih proizvoda

Plasiranje poljoprivrednih viškova na domaćem i svjetskom tržištu presudno je pitanje agrarne politike svih zemalja s iole većim poljoprivrednim potencijalima. Tržište je oduvijek ubrzavalo međunarodni promet robe i kapitala, a u današnje je vrijeme poprimilo značajke globalnog svjetskog tržišta. U tom smislu ono je i organizirano preko svojih udruženja - Svjetske trgovinske organizacije (WTO = World Trade Organization, koja je 1995. godine kada je nastala imala 132 zemlje-članice), Europskog udruženja slobodne trgovine (CEFTA), te Općim sporazumom o carinama i trgovini (GATT, stupio na snagu 1. siječnja 1948. i ratificiran od 23 zemlje, a osnažen s tzv. GATT-1994., koji regulira robnu razmjenu, ne dozvoljava diskriminaciju i nejednakost u postupku za uvozne proizvode, kao i za proizvode domaćeg podrijetla na domaćem tržištu). Temeljna je zadaća WTO "osigurati institucionalni okvir za uvođenje, administriranje i djelovanje plurilateralnog trgovinskog sporazuma među zemljama članicama, kao i suradnja s Međunarodnim monetarnim fondom i Svjetskom bankom. Uklanjanje carinskih barijera i bescarinskih tarifa koje ometaju slobodno cirkuliranje roba i kontinuirano poticanje nastojanja na smanjenju carina za određene proizvode omogućava stalni rast svjetske trgovine" (Mihalj, 1999.: 106-107; *Izješća HS*, br. 138: 25).

Standardi ovih institucija doveli su sve zemlje nečlanice, time i Hrvatsku, u jako ozbiljnu konkurentsku poziciju na svjetskom tržištu (Kovačević i Njavro, 1999.: 27; Baban, 1994.).

Hrvatska je poljoprivreda u vrlo nezavidnom položaju: sa tridesetak drugih zemalja dugo je čekala na ulazak u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO), što je preduvjet za ulazak i u europske integracije - CEFTA i u Europsku uniju. Hrvatska je preko bivše SFR Jugoslavije bila članica GATT-a, čiji je sljednik WTO, ali kako pravodobno

¹⁰ Prema *Ekonomskom leksikonu* (1995.: 264) "Globalizacija je pojam koji označava proces povezivanja industrijskih i financijskih aktivnosti na svjetskom tržištu". No ovaj termin svaka skupina znanstvenika definira iz svog rakursa: sociolozi globalizaciju shvaćaju "kao globalnu civilizaciju i globalnu kulturu, političari je shvaćaju kao obrambenu strategiju, neku vrstu savezništva koja proizlazi iz gospodarske moći", ekonomisti je povezuju s međudnosima u zemljama koje se razvijaju na informacijski zasnovanoj ekonomiji; to je filozofija gospodarskog razvoja i operativnog poslovanja 21. stoljeća, te se vezuje za tržište, financijski sustav, konkurenciju, korporacijsku strategiju, a datira od osamdesetih godina kada se nacionalne ekonomije internacionaliziraju (Kalogjera, 1997.). Uz sve pozitivno što se očekuje od globalizacije, pojedini autori iznose i njene negativne konotacije izražene u gubljenju nacionalnih identiteta, te da ona u sebi skriva potencijalni oblik dominacije, jer se "nakon 'vala' liberalizacije gotovo redovito javljaju protekcionističke mjere, kako bi se zaštitilo nacionalno gospodarstvo" (Mihalj, 1999.: 106).

nakon raspada SFRJ nije zatražila osnaženje toga statusa izgubila je šansu da automatski bude uključena u WTO, a čeka još uvijek i ulazak u Europsku uniju. Zato većina stručnjaka smatraju da bi za Hrvatsku u današnjim uvjetima poljoprivredne proizvodnje (koju država maksimalno štiti carinskim stopama) bilo najbolje da stekne status zemlje u razvoju, kako bi se što lakše približila uvjetima što ih Unija postavlja svojim potencijalnim članicama. Iako je Hrvatska još godine 1993. stekla status promatrača u GATT-u, s mogućnošću postupnog prilagođavanja gospodarskoga i pravnog sustava zahtjevima GATT-a odnosno WTO, ona je za sada sklopila bilateralne ugovore samo sa Japanom i Turskom, a od presudnog su značaja pregovori sa SAD i Europskom unijom. A želimo li to, nužno je "našu agrarnu politiku postupno usklađivati s politikom Europske unije (CAP-om)" (Mihalj, 1999.: 104). Inače, Vlada Republike Hrvatske je Protokolom o međusobnoj trgovinskoj razmjeni između Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine, regulirala razmjenu robe s tzv. potvrđenim domaćim podrijetlom.

S obzirom na mogućnosti ulaska u WTO, sve su zemlje u tranziciji u jednako teškoj situaciji: i zemlje srednje Europe i one jugoistočne i istočne Europe nezamjetne su ili čak marginalne u procesu svjetske globalizacije.¹⁰

U odnosu na razvijene zemlje Zapada, sve zemlje u tranziciji karakterizira tehnička zaostalost, niska poljoprivredna produktivnost, vanjskotrgovinski deficit te nerazvijenost sektorskih usluga - banke, osiguranje, telekomunikacije. Usporede li se samo po vanjskotrgovinskoj razmjeni robe, one uglavnom bilježe ne mali deficit. Primjerice, u godini 1997. vanjskotrgovinski deficit Slovenije iznosio je 4,3% od bruto-nacionalnog proizvoda, potom su slijedile Poljska 8,4%, Češka 8,8%, Mađarska 11%, Makedonija 25,6% te Hrvatska sa čak 26% (Mihalj, 1999.: 107). Ipak se glavnina izvoza poljoprivrednih proizvoda iz Hrvatske (53% njezina ukupnog izvoza) odvijala preko tržišta Europske unije, i to uglavnom preko njezinih članica Italije i Njemačke.

Spomenute institucije postavljaju vrlo visoke kriterije svim svojim članicama, njihovim su zahtjevima izloženi i poljoprivrednici, pa onda i hrvatski, pogotovo nakon deklarirane državne politike o uvođenju slobodnog tržišta robe i kapitala po svjetskim kriterijima. U tom smislu stručnjaci se trude teorijski, a i praktično pomoći poljoprivrednim proizvođačima ukazujući na bitne značajke tržišta i marketinške strategije menadžmenta poljoprivrednih poduzeća. Tako D. Bošković (1999.) educira o marketing-strategiji u modernoj poljoprivredi, u velikim agrosustavima, marketing-strategiji i alternativama individualnih poljoprivrednih proizvođača, udruženih poljoprivrednika, te načinu reduciranja rizika u poljoprivrednoj proizvodnji.

Količina robe koja se spontano nudi na tržištu odgovara količini koja se spontano kupuje po odgovarajućoj cijeni, osim ako to ne sprječavaju zakonska ograničenja ili državna regulativa (Kovačević, Njavro, 1999.: 23; Grahovac, 1999.). Poljoprivrednom robom tržište se opskrbljuje putem maloprodaje, veleprodaje, stočnih sajmova, seljačke tržnice, direktnim otkupom proizvoda od seljaka, razmjenom robe među

seljacima i sl. Posebno je to evidentno na zagrebačkoj tržnici, "Veletržnici i hladnjači" te "Zelenoj tržnici", koje koristi svaki četvrti žitelj Hrvatske (Kolega, Kovačić, 1997.: 64). U prometu poljoprivrednih proizvoda obiteljska gospodarstva sudjeluju s kukuruzom, pšenicom, krumpirom i livadnim sjemenom. U zadnjih je nekoliko godina u većim gradskim četvrtima evidentna i ulična prodaja ratarskih proizvoda - krumpira, mrkve, kupusa, luka, graha, jabuka i sl., što je nov oblik neposrednog kontakta proizvođača s potrošačem, ali zapravo spada u tzv. sivu ekonomiju.

Domaće tržište karakterizira vrlo neuravnotežena proizvodnja i potrošnja. U nekim se proizvodnim kulturama bilježi višak proizvoda: žito, kukuruz, duhan, meso peradi, jaja, vino, riba i riblje konzerve, tradicionalan je manjak sladorne repe, mediteranskog i suprotropskog voća, mlijeka i mliječnih prerađevina, kontinentalnog voća, povrća te svinjskog i ovčjeg mesa (Kovačić, 1997.: 126), a što se onda mora regulirati uvozom. I. Grgić (1997.) ovo stanje na domaćem tržištu hrane tumači: "Rat i njegove posljedice, liberalizacija tržišta i privatizacija utjecali su na smanjivanje proizvodnje najvećeg broja poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, povećanje uvoza i negativni saldo hrvatske vanjskotrgovinske razmjene. U posljednje dvije godine vrijednost uvoza dostigla je gotovo milijardu, a deficit vanjskotrgovinske razmjene gotovo pola milijarde američkih dolara, što Hrvatsku, razmjerno promatrano, svrstava u red najvećih uvoznika hrane u Europi" (str. 126-127). Druga je analiza pružila egzaktnije podatke koji kazuju da se u razdoblju od 1966./1968. do 1996./1997. izvoz poljoprivrednih proizvoda godišnje povećao od 81,4 na 550,1 milijun dolara, dok se uvoz u istom razdoblju povećao od 53,6 na 995,8 milijuna dolara. Dakle, dok je trgovinski suficit godine 1966./68. iznosio 27,8 milijuna dolara godišnje, deficit je u periodu 1996./97. bio 445,7 milijuna dolara godišnje. Hrvatska je 1995. po aktivnom poljoprivredniku izvozila 1.656 US\$ hrane, a vodeće europske poljoprivredne zemlje daleko više - Danska 91.137, Francuska 36.557, Španjolska 9.889, Italija 8.374 US\$. Iza Hrvatske bile su Bugarska sa 1.502 i Poljska sa samo 504 US\$ tako ostvarenoga izvoza (Grahovac, 1999.: 69).

No uz naglašenu liberalizaciju tržišta i konkurentnost nametnutu hrvatskom seljaku, hrvatska je država ipak uvela i mjere zaštite kojima je štitila poljoprivrednog proizvođača kroz zaštitnu cijenu strateški važnih proizvoda, tj. onih koji su od nacionalnog interesa. Uz zaštitnu cijenu država je takve proizvode štitila i dodatnim mjerama: proizvođačkim poticajima, naknadama te mjerama uvozne zaštite u obliku carine, uvoznih kvota te varijabilnim pristojbama (prelevmanima). Dakle, za razliku od tržišne politike do 90-ih godina kada se domaće cijene nastojalo izolirati od utjecaja svjetskog tržišta, Hrvatska je dio poljoprivredne proizvodnje štitila od svjetskog tržišta - iz navedenih razloga, a dio je ipak prepustila da se nesmiljeno nosi sa svjetskom tržišnom konkurencijom (Žimbrek, 1997.: 5-103, u sažetku).

Istražujući mogućnosti razvoja hrvatskih otoka J. Defilippis (1997.) je ocijenio da oni imaju velike šanse za plasman poznatih otočnih vina, višnje-maraske, suhih mesnih proizvoda od kozlića i koza, te janjetine i ovčetine, što bi svakako pomoglo otopnoj izvoznoj orijentaciji.

3.11. Ruralni turizam. Seljački turizam

Brojna su istraživanja ukazala na velike mogućnosti razvoja ruralnoga i seljačkog turizma u Hrvatskoj (Kušen, 1995., 1996.; Cetinski, 1995.; Mrkoci, 1995.; Roje, 1995.; Jurić-Bulatović, 1995.; Mišetić, 1999. i dr.). Općenito gledajući, Hrvatska je po svojim prirodnim prednostima, prije svega s obzirom na srednjeeuropsku i mediteransku pripadnost, te bogatstvo riječnih vodotokova, planinski i ravnički krajolik, ugodnu klimu i raznovrsne kulturno-povijesne destinacije, izuzetno pogodna za sve vrste turizma - od tzv. *plavoga* (maritimni), *bjeloga* (skijaški/zimski) do *zelenoga*, u koji spadaju i ruralni i seljački turizam.

Iako se čine sinonimima, znanstvenici ipak distingviraju pojmove "ruralni" i "seljački" turizam. Ruralni je turizam daleko širi i sadržajno raznovrsniji ponudama i oblicima pružanja usluga u ruralnim prostorima uopće, dok se seljački turizam percipira jednom vrstom ruralnog turizma, lociranog na seljačkom obiteljskom gospodarstvu koje sve turističko-ugostiteljske usluge pruža na samom gospodarstvu. Po definiciji iz *Pravilnika o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu* (1996.) to je "domaćinstvo koje je organizirano kao turističko seljačko gospodarstvo na selu, u kojem njegovi članovi imaju prebivalište, a privređivanje članova seljačkog domaćinstva, koje sudjeluje u pružanju ugostiteljskih usluga, proizlazi iz vlastite poljoprivredne proizvodnje" (str. 11).

Kako kontinentalni ruralni turizam još nije zaživio u mjeri za koju Hrvatska ima idealne uvjete, u poslijeratnoj fazi planiranja svekolikog razvitka zemlje, i ovom je segmentu budućeg razvoja sela posvećena znatna pažnja.

Ruralni turizam u kontinentalnom dijelu Hrvatske može biti vrlo raznovrstan i sadržajan, od rezidencijalnog turizma, zavičajnog, sportsko-rekreacijskog, avanturističkog, zdravstvenog, edukacijskog, tranzitnog, kamping-turizma, nautičkog, kontinentalnoga, kulturnoga, vjerskoga, lovnoga, ribolovnoga, vinskoga, gastronomskoga, prirodi bliskog turizma, ekoturizma, te mješovitih vrsta turizma (Cetinski i Kušen, 1995.: 8).

S obzirom na činjenicu da je turistička djelatnost, a s njom i ugostiteljska, vrlo kompleksna i zahtjevna, razvoj uspješnoga ruralnog i seljačkog turizma nalaže određene inovacijske pomake u ruralnom prostoru, a naročito u obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima. Naime, iako se po mogućnostima razvoja ovoga turizma Hrvatska može uspoređivati s Austrijom, ona danas još ne može osigurati 150.000 postelja (što je neka mjera uspješnog seljačkog turizma). A u uvjetima neposredno poslije Domovinskog rata najvažnije je obnoviti sela i cjelokupan ruralni prostor, opremiti ih komunalnom infrastrukturom - cestama, vodovodom, kanalizacijom, električnom strujom, telefonom i plinovodom, te servisnim službama poput pošte, banke, ambulante, ljekarne, trgovine, brijačnice i frizerskog salona. Posebno je važno izgraditi kvalitetne ugostiteljske objekte koji bi mogli ponuditi i potreban broj sjedala i adekvatan jelovnik (Kušen, 1996.). Obiteljska poljoprivredna gospodarstva pak su još uvijek u problematičnom stanju: usitnjena, neopremljena sredstvima rada, njihovi

se gospodari nose s osnovnim problemima revitalizacije gospodarstva i vlastitog preživljavanja, nezainteresirani su i nekvalificirani za obavljanje ove zahtjevne djelatnosti, a brojna se staračka gospodarstva i ne mogu baviti s takvim poslovima. Pa iako neki naši krajevi već sada pružaju izuzetno visoku razinu turističke ponude, poput Krapinsko-zagorske županije u kojoj se prostire "predivan krajolik zelenih brežuljaka, rječica, potoka, oplemenjen baroknim crkvama i kapelicama, dvorcima, utvrđenim gradovima, živopisnim selima, gradićima i termalnim lječilištima", i koja već danas njeguje nekoliko vrsta izletničkog turizma - kulturnoga, vjerskoga, seoskoga, etnografskoga, zdravstveno-rekreativnoga i vinsko-lovno-ribolovnoga (Jurić-Bulatović, 1995.: 5 i 6), u gotovo svim se ostalim županijama on tek mora razvijati. Po predviđanjima E. Kušena, Hrvatska bi tek za pet godina mogla postići oko 5.000 postelja u seljačkom smještaju i oko 20.000 sjedećih mjesta u izletničkim seljačkim gospodarstvima. Danas ima tek između 70 i 100 postelja u seljačkim turističkim gospodarstvima i oko 5.000 sjedala u izletničkim gospodarstvima. Za adekvatnu edukaciju seljaka u pružanju turističko-ugostiteljskih usluga, te posebnu motiviranost za tu djelatnost, nužna je novčana potpora države koja bi poticala razvoj turizma na seljačkim gospodarstvima kao komplementarnu djelatnost poljoprivrednoj proizvodnji. Osim toga ta bi se gospodarstva morala strogo držati mjerila proizvodnje organsko-biološki zdrave hrane, a što je danas u svijetu gotovo univerzalan trend (Čifrić, 1993.).

Hrvatska u perspektivi ima izuzetne mogućnosti za razvoj nekoliko vrsta ruralnog turizma, od onoga u brdsko-planinskim krajevima općina Brinje i Otočac u Ličko-senjskoj županiji, te Gorskom kotaru s dominacijom ruralnih zajednica (Mišetić, 1999.; Lončar Butić, et. al., 1999.), maritimnoga u selima priobalja, te otočnoga seljačkog turizma - kao oaze zdravog i nezagađenog okoliša, s bogatim sortama vina i "lešom", zdravom prehranom, na maslinovom ulju (Defilippis, 1997.), do pomalo već uhodanih oblika seoske turističke ponude u Istri, turističke ponude u Koprivničko-križevačkoj županiji (Seferagić, Lončar Butić, Župančić, 1998.), ravničarske turističke ponude u slavonskim selima, s velikim mogućnostima ribarenja na mirnim vodotokovima, te užitkom u bogatoj slavonskoj kuhinji, s daleko poznatim "fiš-paprikašom" (*Izvišća HS*, br. 137 i 138).

U nastojanju da turizam u ruralnom prostoru uskladi sa svjetskim normativima, Ministarstvo turizma i Zastupnički dom Hrvatskog sabora donijeli su normative i zakonske propise: *Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu* (Narodne novine, 22/1996.), *Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti* (Soldo, 1996.) i *Zakon o turističkoj djelatnosti* (Narodne novine, 8/1996.).

Ma koliko turizam jača tržište poljoprivrednih proizvoda, neki autori u njem vide i uzročnik direktnom odlasku dijela aktivnih poljoprivrednika iz poljoprivrede i sela, što se posebno ogleda u istarskom (Šehanović, Milotić, Peršurić, 1998.), primorskom i dalmatinskom priobalju. No bez sumnje je ovdje sretno rješenje u mini-domaćinstvima, seljačkim turističkim destinacijama, koja će i dalje proizvoditi hranu i izravno plasirati u ugostiteljsko-turističke svrhe, dakle nastaviti će se baviti svojom primarnom poljoprivrednom proizvodnjom ali će imati i direktno angažirane kvalificirane članove u seljačkoj turističkoj djelatnosti.

3.12. Seoska naselja. Uređenje ruralnog prostora

Ruralna je sredina kroz svoju povijest imala ustaljeni način življenja i adekvatnog funkcioniranja. Prema svojim je potrebama oblikovala i ruralni prostor - naselja, objekte za stanovanje, seosko dvorište sa gospodarskim zgradama.

Na ruralni prostor otpada čak 93% ukupnog kopnenog prostora Hrvatske. Poljoprivredne površine zauzimaju 56,7% a šume 36,7% tog prostora (Kušen, 1995.: 3). Međutim, taj je prostor do 90-ih godina 20. stoljeća nemilice eksploatiran za potrebe forsirane urbanizacije, industrijalizacije i elektrifikacije te deagrarizacije, tako da je zbog podređenosti širenju grada ispresijecan dalekovodima, mrežama željezničkih pruga, autocesta, aerodroma, a u novije vrijeme i deponijima smeća. Pritom se nije vodilo računa o narušavanju izgleda i kvalitete miljea u kojemu seljak živi. Ovoj lošoj oficijelnoj politici prema selu, pridružio se i rat protiv Republike Hrvatske 1991.-1995. godine.

Teritorijalno-administrativnom reorganizacijom provedenom 1993. godine, Hrvatska je - umjesto ranijih 102 općine (komune s jakim i samoupravnim društveno-ekonomskim zajednicama) - podijeljena u novih 487 općina (znatno manjih po broju stanovnika - između 3.000 i 1.000 stanovnika i s nižim samoupravnim ovlastima, s nižim centralitetom, a središta su im većinom u mješovitim naseljima). Broj ovih novih općina gotovo se u cijelosti poklopio s brojem središnjih naselja u Republici Hrvatskoj (498). U sklopu tih naselja su i seoska područja, koja po standardu zaostaju za gradskim: gradska imaju priključene stanove na električnu energiju, vodovod i kanalizaciju, a u seoskim taj standard ima tek svako treće domaćinstvo (Malić, A., 1996.). Vrijedno istraživanje problema tih usitnjenih općina i njihove ruralne okolice proveli su istraživači Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (Seferagić, et. al. 1995., 1997., 1998.).

Prema statističkim podacima u ruralnom je prostoru 1991. godine živjelo tek 45,7% pučanstva Hrvatske. Gustoća naseljenosti u Hrvatskoj po četvornom kilometru kreće se od 15 stanovnika u brdsko-planinskim (dalmatinsko-ličkim predjelima) do 400 stanovnika u brežuljkasto-ravničarskim krajevima panonskog dijela Hrvatske (Friganović, 1996.). Od sveukupno 6.694 naselja koliko ih je Hrvatska imala u 1991. godini, seoska i mješovita su bila 6.624. U četiri petine potonjih živjelo je manje od 500 stanovnika, a u 30,4% po 100 stanovnika, odnosno u oba tipa ovih naselja živjelo je ukupno 30,6% stanovnika Hrvatske. Tako mala i raštrkana naselja zahtijevala su i primjerenu komunalnu i društvenu infrastrukturu, posebno prometnu povezanost, što nemaju ni danas (Malić, A., 1996.; Livada, 1998.).

Prema agroekološkom zoniranju te prema klimatsko-morfološkim značajkama ruralni se prostor dijeli na više međusobno sličnih područja, ali je ipak najustaljenija podjela na tri područja, s tri karakteristična miljea: ravničarski ili panonski prostor, gorski ili brdsko-planinski, te mediteranski prostor (Tanić, 1995.). Svaki se od njih razlikuje po razvijenosti, tipu gradnje nastambi, stilu življenja.

No s obzirom na predajno, tradicionalno graditeljstvo ruralni se prostor dijelio nešto drugačije. Naime, zbog značajki klime, građevinskog materijala, poljoprivredne proizvodnje i nekih povijesno-civilizacijskih odrednica, ruralno je graditeljstvo tipizirano u nekoliko homogenih cjelina, koje su činile: Slavonija, Baranja i Srijem; Hrvatsko zagorje, Prigorje, Međimurje i Podravina; Posavina, Pokuplje i Moslavina; Lika, Kordun i Banija; Istra i Hrvatsko primorje; Dalmacija. Međutim, istraživačima ruralnog prostora taj kriterij nije bio najznačajniji za tipizaciju seoskog graditeljstva, nego su bili skloniji prostorno-geografsko-socijalnoj regionalizaciji, po čemu se ističu tri regionalna područja: panonsko, gorsko i mediteransko, s daljnjom podjelom u devet poljoprivrednih podregija (Kušen, 1995.).

U kritici koncepcije uređenja ruralnog krajolika prije osamostaljenja Hrvatske R. Duić ističe što je u toj praksi bilo loše, te što se ne bi smjelo ponoviti danas: "Industrijalizacija, urbanizacija, mehanizacija i racionalizacija agrarne djelatnosti, te različiti integracijski procesi faktori su koji su snažno utjecali na tradicionalni agrarni krajobraz, često oblikujući jedan posve novi krajobraz, ekološki i kulturno osiromašen, te nezanimljiv kao prostor boravka i doživljavanja" (1999.: 250).

Ratom stradalu seosku arhitekturu stručnjaci nakanjuju revitalizirati na način koji neće okrniti tradicionalan stil gradnje kuća i ugođaj krajolika (Seferagić, Lončar Butić, 1997.a; Ogrin, 1999.; Lipovac, 1999.). V. Kusić je još radikalnija u kritici odnosa spram sela danas, selu u ratu, a i onome ranijemu, i već u naslovu ističe: "Hrvatsko selo prvi put je uništeno po 'oslobodenju' 1945., drugi put u razaranjima srbočetničkih osvajača, a trećim uništenjem prijeti mu unificirana metoda obnove koja zatire tradicijski način oblikovanja" seljačkih nastambi i seoskog ambijenta (Kusin, 1992.: 40).

3.12.1. Obnova i razvoj

Spomenuli smo koje je sve teške posljedice izazvalo petogodišnje ratno stanje u seoskom prostoru Hrvatske. U Domovinskom su ratu seljaci "imali znatno više i ljudskih i materijalnih gubitaka nego ostali segmenti hrvatskog pučanstva" (Stipetić, Vajić, Novak, 1992.: 9). Oni su činili gotovo 50% ukupno prognanih osoba, a sve što su imali, njihovim je odlaskom propalo: kuće su im popaljene, razorene i opljačkane; oranice i plodna polja ostala su neobrađena i zapuštena (čak je od 1,326.785 ha sjetvenih površina pod okupacijom bilo 343.079 ha ili 25,8%); seoska stoka se rasula ili uginula (uništeno je oko 28,7% konja, 25,5% krava, 33% ovaca, 28,5% svinja od ukupne rasplodne stoke) (Maceljski, 1993.); okoliš je kontaminiran, a spomenici kulture devastirani. U tom razdoblju u gotovo 25% sela Hrvatske život je zamro.

Poseban su poslijeratni problem brojna minska polja (prostori *žutih traka*, o kojima u ovom dvobroju piše D. Seferagić, Hedl, 1999.; Šteker, 1993.). Taj će problem potrajati još desetak godina i izazivat će strah poljoprivrednika od obrade zemljišta i ispaše stoke sve dok se tlo u cijelosti ne razminira.

Samo u Podunavlju u ratu su bila okupirana 124 naselja ili 80,3% svih naselja toga kraja. Na području bivših općina Beli Manastir i Vukovar bila su okupirana sva naselja, te više naselja na području Osijeka (17) i Vinkovaca (26) (Živić, 2000.: 252). U tom su području ostale i najplodnije poljoprivredne površine: godine 1991. tu je bilo 89.101 poljoprivredno gospodarstvo ili 17,6% svih poljoprivrednih gospodarstava Hrvatske (što čini oko 28,4% poljoprivrednih, odnosno 26,5% obradivih površina). U tom su kraju bila i najveća društvena poljoprivredna gospodarstva (PIK-ovi) koja su ostvarivala i najveće poljoprivredne prinose po pojedinim kulturama - pšenici, ječmu, šećernoj repi, uljanoj repici, soji, suncokretu, te tovu junadi. Nakon operacija "Bljesak" i "Oluja" depopulacizirana su, popaljena i devastirana velika područja zapadne Slavonije, južne i sjeverne Dalmacije, Like, Korduna i Banije.

Gotovo 90% ukupne površine Hrvatske trebalo je obnoviti (Štambuk, 1996., u: *Žumberak...*). Pitanjima obnove sela i poljoprivrede država se intenzivno bavila još u vrijeme tzv. stanja ni rata ni mira, a nakon definitivne reintegracije svih njezinih dijelova u cjelovitu Hrvatsku (15. siječnja 1998.), već ranijim projektom definiranja "područja od posebne državne skrbi", poticajnim mjerama činila je sve za obnovu porušenih i oštećenih kuća, za povratak ljudi svojim kućama, za obnovu poljoprivrednih gospodarstava, nabavku poljoprivredne mehanizacije i sl. Posebnu brigu zahtijevala su i novonastala pogranična područja uz granice prema Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Sloveniji, koja su u bivšem jugoslavenskom području infrastrukturnim i drugim načinima imala drugačiju poziciju. Uz strukturu vlasti, u planovima obnove i mjerama kojima bi se revitaliziralo selo, poljoprivreda, a osobito poljoprivredna obiteljska gospodarstva, nezaobilazne su i brojne sugestije znanstvenika (Martinović, et al., 1997.; Seferagić, 1991.; Seferagić et al., 1995.; Stipetić, Vajić, Novak, 1992.; Štambuk, 1997.; Župančić, 1995.). Tome je nužno dodati brojne akcije i financijsku pomoć stranih donatora u obnovi cijelih nastambi i poticanju nekih novih proizvodnih linija, na pr. uzgoja svilene bube, te donacija stada goveda i sitne stoke (*Stat' na noge...*, 1995.; Bičanić, 1996.).

Ministarstvo obnove i razvitka svojim je planovima nastojalo obnoviti što više postojećih, neuništenih objekata, a onda graditi nove, kako bi se što prije sanirao prognaničko-izbjeglički problem. U tako dinamičkom programu malo se računalo o zahtjevima stare ruralne arhitekture, tipične za pojedina regionalna područja, pa je narušen dotadašnji sklad u stilu gradnje i stvorena disharmonija između sačuvanih i neoštećenih i novoizgrađenih stambenih objekata. Izrazit primjer tome jest raskorak između stare gradnje naselja Kistanje (kraj Knina) i novosagrađenih objekata koji se nikako ne uklapaju u ambijent dalmatinskog kamenjara. Nepoštivanje izvornih stilova gradnje pokušalo se pravdati modernom tehnikom stanogradnje i ciljanom dinamikom - pridržavanje izvornosti ima vremensku i financijsku cijenu. Međutim, država je obvezna respektirati savjete stručnjaka i pridržavati se nezaobilaznih kriterija u obnovi ruralnog prostora i arhitekture, jer: "Obnova ratom zahvaćenog ruralnog prostora treba se temeljiti na dobrom poznavanju mimodopskog funkcioniranja života i rada ruralnog stanovništva i primjeni rurističkih metoda planiranja i uređenja prostora" (Kušen, 1995.: 5).

Zaključno se može reći da će se, u materijalnom smislu, seoska područja i seljačka gospodarstva ubrzo obnoviti (a neka već i jesu), obnovit će se i krajolik (priroda je "vječna i neuništiva"), ali je pitanje kako vratiti ljude u negdašnja selišta i naselja, a pogotovo kako podnijeti gubitak poginulih i nestalih (Seferagić, 1991; *Stat' na noge ...*, 1995.), te kako uspostaviti suživot sa susjedima koji su u vrijeme 1991.-1995. bili na suprotnoj ratnoj strani (Babić, 1999., 1998.; Šundalić, 1996.). Neka ruralna područja, poput brdsko-planinskih i onih ratom zahvaćenih, imaju samo teorijsku šansu za revitalizaciju. Pravi način da se ipak uspije u revitalizaciji ruralnog područja jest adekvatnije vrednovanje mjesta poljoprivrednika i seljana u hrvatskom društvu, te pridavanje istog značaja njihovu radu kao onome u urbanim sredinama, jer su oni čuvari hrvatskoga najvećeg kapitala - čuvari poljoprivrednih prostora (Šterc, 1992.).

4. Zaključna razmatranja

Budući da je u Hrvatskoj gotovo sav prirodni priraštaj napustio selo i poljoprivredu, da se gase brojna domaćinstva a raste broj starijih domaćinstava, širi se "socijalni ugar", kao i da je poremećena spolna i dobna struktura seoskog stanovništva uvjetovala pojave senilizacije i feminizacije u poljoprivredi (Livada, 1998.: 8), demografi, ruralisti, sociolozi sela, agrarni ekonomisti, stručnjaci za agrarnu politiku i sama država imaju velik i neomeđen predmet bavljenja.

Ruralni i agrarni sociolozi te agrarni ekonomisti konstatirali su da bez obnovljenoga i oživljenog sela nema ni obnovljene Hrvatske. Zato je iznad svega nužno vratiti ljude u sela, i to najprije prognaničku i izbjegličku populaciju, a potom stimulativnim mjerama agrarne politike vratiti mlade ljude. Obnoviti obiteljska poljoprivredna gospodarstva i poticati ih na poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo kako bi bili sposobni konkurentski se nositi sa zahtjevima svjetskog tržišta. Modernizirati sredstva rada na gospodarstvu, obnoviti prerađivačku industriju.

Najvažnije od svega jest voditi dugoročnu realnu i razboritu agrarnu politiku. Ona je osnovna pretpostavka stvarne revitalizacije hrvatskoga sela i poljoprivrede. Jer, marginalizacija "ruralnih područja devalorizira prirodne resurse koji se prostiru na otprilike 85% državnog teritorija", a samim se time ugrožava i proizvodnju hrane (Štambuk, 1998.:45).

Presudni prijedlozi i sugestije mogu se svrstati u devet skupina:

- vratiti život u sela, a to znači vratiti prognane i izbjegle osobe svojim kućama, uklopiti ih u vlastitu sredinu, poticati na suživot s ranijim susjedima, omogućiti im zaposlenje, stanovanje, školovanje djece;
- pratiti ekonomiku seljačkih gospodarstava na reprezentativnom uzorku radi vođenja uspješne agrarne politike;

- istražiti potrebe poljoprivrednika za različitim oblicima proizvodno-poslovnog udruživanja - od proizvodnih zajednica do zadružnih organizacija, zajedničkih prerađivačkih pogona, skladišta, hladnjača, mehanizacije i sl.;
- pratiti najuspješnije zadružne poljoprivredne organizacije i temeljem stečenih spoznaja pomagati manje uspješnima;
- istražiti hrvatska i tuđa iskustva u radu savjetodavne službe i unaprijediti njezin ustroj i rad;
- temeljito upoznati europske mehanizme u funkcioniranju tržišta poljoprivrednih proizvoda, sustava subvencioniranja i kreditiranja proizvođača;
- urediti vlasničke odnose u poljoprivredi i nasljeđivanju zemljišta;
- osigurati uvjete za sustavna i kontinuirana (posebice sociologijska, antropologijska, psihologijska, ekonomska, politologijska i pravna) istraživanja sela, seljaka i seljaštva, seoskih zajednica, lokalnih kulturnih sustava i potencijala, seoske (lokalne) (samo)uprave, poljoprivrede i ruralnog prostora - od fundamentalnih preko primijenjenih do razvojnih, te za cjeloživotno obrazovanje poljoprivrednih stručnjaka i za rad savjetodavnih službi;
- strukovno i sindikalno povezivanje poljoprivrednika u različite udruge i saveze (Brkić, 1998.: 122; Maceljski, 1993.; Seferagić, 1991.) koje imaju nezaobilaznu ulogu u promicanju i zaštiti svekolikih interesa, vrijednosti i potreba seljaka, seljaštva i seoskih zajednica u civilnom društvu.

Sve ove mjere bez sumnje bi pridonijele bržem uključivanju hrvatskoga sela i poljoprivrede u moderne europske tokove razvoja, tj. priključile bi ih popularno nazvanom "globalnom europskom selu".

I ne zaboravimo: "Opstanak i razvoj čovječanstva oduvijek je bio najuže povezan s hranom. Daleko najveći dio hrane (i nekih sirovina) proizvodi poljodjelstvo. Jučer je bilo tako, danas je tako, a bit će tako još dugi niz godina. Nedovoljna poljodjelska proizvodnja uzrok je gladi" (Maceljski, 1993.: 148). A da bi se očuvala zdrava podloga za daljnju proizvodnju zdrave hrane presudna je odgovornost svih aktera koji sudjeluju u planiranju poljoprivredne proizvodnje, seljacima-poljoprivrednicima koji proizvode hranu, te ekolozima - čuvarima još uvijek čistoga hrvatskoga ruralnog okoliša. Dakle, iako nejednaka, odgovornost je na svima.

Literatura

1. Akrap, Anđelko (1998.): Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: Ivan Lajić (ur.): **Migracije u Hrvatskoj : regionalni pristup**. - Zagreb : Institut za migracije i narodnosti, 11-68.
2. Baban, Ljubomir (1994.): Utjecaj europskog tržišta na prilagodbu hrvatske poljoprivredne ponude, u: **Poljoprivreda i proizvodnja hrane u novom europskom okruženju**. - Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 25-46.
3. Babić, Dragutin (1998.): Socijalna interakcija domaćeg stanovništva i različitih skupina ratnih stradalnika u Brodsko-posavskoj županiji, u: Ivan Lajić (ur.): **Migracije u Hrvatskoj : regionalni pristup**. - Zagreb : Institut za migracije i narodnosti, 95-136.
4. Babić, Dragutin (1999.): Sukobi i suradnja povratnika i useljenika u poslijeratnom razdoblju : Brodsko-posavska županija. - **Migracijske teme**, Zagreb, 15 (1999) 4: 483-500.
5. Babić, Dragutin (2000.): Susjedstvo i prijateljstvo povratnika i useljenika u predratnom, ratnom i poslijeratnom socijalnom ambijentu Brodsko-posavske županije. - **Migracijske teme**, Zagreb, 16 (2000) 1/2: 7-27.
6. Bačun, Dubravka ; Radić, Ivana (1996.): Higijena u selu, u: **Zaštita okoliša i rat : obnova života u selu / Ivana Radić, et al.** - Zagreb : Zelena akcija Zagreba, 59-66. - (Biblioteka Horizont ; knj. 2)
7. Bahtijarević, Štefica (1994.): Znanstvenoistraživački rad i uloga IDIS-a : uz 30-godišnji jubilej, u: Katarina Prpić, Branislava Baranović, Nikola Dugandžija i Bosiljka Milinković (ur.): **Sociološki ogledi : uz 30. obljetnicu Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 1-13.
8. Bašić, Ferdo ; Mesić, Milan, et al. (1999.): Izazovi pred znanostima o tlu na pragu trećeg tisućljeća, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 31-40.
9. Bašić, Ferdo ; Mihalić, Vladimir ; Bertić, Blaženka (1995.): Trajno održiva poljoprivreda u novom okruženju, u: **Poljoprivreda i proizvodnja hrane u novom europskom okruženju**. - Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 47-59.
10. Bataljak, Spomenka (1997.): Poljoprivredna poduzeća i zadruge, u: **Društveno-gospodarske pretpostavke i projekcija razvitka poljoprivrede Grada Zagreba i Zagrebačke županije**. - Zagreb : Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, etc., 120-122.
11. Bejaković, Predrag (1999.): Siva (skrivena) ekonomija u selu i poljoprivredi. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 2/3 (144/145): 169-198.

12. Belan Simić, Alemka (1995.): Domovinski rat : prilozi za bibliografiju. - Zagreb : Knjižnica Božidara Adžije. - 140 str.
13. Bičanić, Vlado ; Deur, Marina (1996.): Razvitak ruralnog područja i obnova sela : uvod. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 133/134: 173-179.
14. Bilić, Stipan (1998.): Prijedlog ekonomske politike hrvatske države za poljoprivredu. - **Agronomski glasnik**, Zagreb, 60 (1998) 5/6: 333-354.
15. Bošnjaković, S. ; Arbanas, Mira (1997.): Stanje i perspektive poljoprivredne proizvodnje u Brodsko-posavskoj županiji, u: **XXXIII. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Pula, 25. do 28. 02. 1997. : zbornik sažetaka**. - Pula : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 5-6.
16. Brkić, Srećko (1998.): Agroekonomska i agrosociološka istraživanja, u: Srećko Brkić (ur.): **Prvi sabor hrvatskih agrarnih ekonomista : zbornik**. - Zagreb : Hrvatsko agroekonomsko društvo, 109-125.
17. Brkić, Srećko ; Žutinić, Đurđica (1998.): Žena i poljoprivreda : feminizacija poljoprivrede jučer, danas, sutra, u: **XXXIV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 25. do 28. 02. 1998. : zbornik sažetaka**. - Opatija : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 213.
18. Brunčić, Davor (1997.): Razvitkom protiv rata : Županija Osječko-baranjska 1993-1997. - Osijek : Županija Osječko-baranjska. - 82 str. ; ilustr.
19. Cetinski, Vinka ; Kušen, Eduard (1995.): Mjesto i uloga ruralnog turizma u strategiji razvoja hrvatskog turizma, u: Vinka Cetinski (ur.): **Razvoj ruralnog turizma u kontinentalnom dijelu hrvatske**. - Zagreb : Hrvatski farmer d.d., 1-9.
20. Cifrić, Ivan (1993.): Novi socijalni kontekst - novi odnos prema poljoprivredi i okolišu. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 119/120: 1-10.
21. Cifrić, Ivan (1996.a): Pluralni ekološki etos. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 3/4 (133/134): 137-153.
22. Cifrić, Ivan (1996.b): Tranzicija i transformacija : između norme i prakse. - **Socijalna ekologija**, Zagreb, 5 (1996) 2: 135-153.
23. Crnogorac, Stevan (1999.): Utabanane staze najsigurnije. - **Novosti sedam dana**, Zagreb - Vukovar, 2 (1999) 5: 10.
(O zadrugama i kooperativama u selu.)
24. Čaldarović, Ognjen (1996.): Sociološki aspekti stanovanja na županijskoj razini : primjer Županije Primorsko-goranske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 131/132: 63-79.
25. Čolić, Snježana (1990.): Narodna kultura i narod : neki problemi suvremene konceptualizacije i istraživanja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 28 (1990) 107/108: 119-124.
26. Čolić, Snježana (1991.): Prilog razumijevanju kulturnih promjena, u: Dušica Seferagić (ur.): **Društvene promjene u prostoru : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 71-85. - (Edicije IDIS-a)
27. Čolić, Snježana (1999.): Sociokulturni aspekti hijerarhizacije kulture. Doktorski rad. - Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. - 229 str.

28. Čuljat, Mile ; Košutić, Silvio ; Krička, Tajana (1999.): Tehničke osnove preporoda hrvatske poljoprivrede : prikaz na 12 primjera, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 11-22.
29. Daskalović, Zoran (1999.): Nerast proizvodnje. - **Feral Tribune**, Split, 16 (1999) 706 (od 29. III.): 20-21.
(O osiromašenju seljaka zbog niskih otkupnih cijena. Svoje će svinje seljaci stjerati u Bosut rađe nego ih po tim cijenama dati u otkup! Šokantan je i podatak da je za uvoz hrane utrošeno 2 milijuna dolara!)
30. Defilippis, Josip (1995.a): O regionalnoj strategiji razvoja poljoprivrede Republike Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 33 (1995) 127/130: 19-28.
31. Defilippis, Josip (1995.b): O strategiji razvoja poljoprivrede mediteranskog područja, u: **Mediterranski koncept gospodarskog razvitka Hrvatske.** - Split : Ekonomski institut.
32. Defilippis, Josip (1996.): Poljoprivreda u razvitku hrvatskih otoka, u: **Znanstveni skup Susreti na dragom kamenu 1996.** - Pula : Fakultet ekonomije i turizma "Dr. Mijo Mirković", 519-529.
33. Defilippis, Josip (1997.): Koncept i mogućnosti razvitka otočne poljoprivrede. - **Sociologija sela**, Zagreb, 35 (1997) 1/4 (135/138): 1-10.
34. Dodatni poslovi kućanstava u Hrvatskoj (1995.). - Zagreb : Centar za istraživanje marketinga - CEMA.
35. Ekonomski leksikon (1995). - Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" ; Masmmedia, str. 264.
36. Flauder, Goran (1999.): Autor programa za zdravu prehranu cijele Hrvatske. - Nacional, Zagreb, br. 181 (od 5. V.), str. 56-57.
37. Grahovac, Petar (1998.): Hrvatska agrarna politika : ciljevi i mjere, u: **XXXIV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 25. do 28. 02. 1998. : zbornik sažetaka.** - Opatija : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 179.
38. Grahovac, Petar (1999.): Hrvatski izvoz i uvoz poljoprivrednih proizvoda : 1966. - 1997. god., u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 69.
39. Grgić, Ivo (1997.): Ustanove i službe u funkciji razvitka poljoprivrede, u: **Društveno-gospodarske pretpostavke i projekcija razvitka poljoprivrede Grada Zagreba i Zagrebačke županije.** - Zagreb : Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, etc., 31-33.

40. Grgić, Ivo ; Pankreć, Božidar (1998.): Mogućnosti poljoprivredne proizvodnje na području Grada Zagreba i Zagrebačke županije, u: **XXXIV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 25. do 28. 02. 1998. : zbornik sažetaka**. - Opatija : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 381-382.
41. Grgurević, Oleg (1997.): Studija ruralnog prostora Županije istarske. - Zagreb : Arhitektonski fakultet Sveučilišta, Zavod za urbanizam.
42. Hedl, Drago (1999.): Lovci lete u nebo. - **Feral Tribune**, Split, 16. (1999) 740 (22.XI.): 22-23.
(O stradanju lovaca u lovačkoj udruzi Voćin zbog minskih polja).
43. Hodžić, Alija (1990.): Osnove kulturne svakodnevice u selu, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.): **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 43-59.
44. Ilišin, Vlasta (1993.): Rat, problemi obnove i politička opredjeljenja gradske i seoske mladeži u Hrvatskoj. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 119/120: 75-83.
45. Ilišin, Vlasta (1999.a): Mladi na margini društva i politike. - Zagreb : Alinea. - 267 str.
46. Ilišin, Vlasta (1999.b): Slobodno vrijeme mladih s posebnim osvrtom na ruralno-urbani kontinuum. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 143: 21-44.
47. Izvješća Hrvatskoga sabora, Zagreb, serijska je publikacija koja je referirala o aktualnim temama što su ih Sabor, Vlada Republike Hrvatske i saborski zastupnici razmatrali na svojim sjednicama. Reference koje smo otuda preuzimali citirali smo uglavnom preko naznake broja *Izvješća HS*, bez ikakvih dodatnih podataka. Inače do sada je objavljeno preko 250 brojeva ove publikacije.
48. Jurić Bulatović, Vesna (1996.): Kulturna baština - turistički proizvod na osnovama marketinga : primjer Hrvatskog zagorja, u: Dijana Katica (ur.): **Turizam na seljačkom gospodarstvu**. - Zagreb : Hrvatski farmer d. d., 103-112.
49. Kalogjera, Dražen (1996.): Globalizacija - izazov XXI. stoljeća. - **Informator**, Zagreb, 44 (1996) 4408 (od 5. VI.): 1-3.
50. Kolar, Ivan (1999.a): Nadam se da će u Vladi shvatiti da se moraju maknuti, a ako to ne učine sami, mi ćemo ih morati srušiti / razgovarao Goran Flauder. - **Nacional**, Zagreb, br. 189 (od 30. VI.), str. 10-11.
51. Kolar, Ivan (1999.b): Spoticaji za poljoprivredu / razgovarala Iva Karabaić. - **Feral Tribune**, Split, 16 (1999) 737 (od 1. IX.): 14-15.
52. Kolar, Ivan (1999.c): Za Vladu bi bilo preopasno da ostane samo na obećanjima. - **Slobodna Dalmacija**, Split, br. od 7. kolovoza 1999, str. 5.
53. Kovačević, Dragan ; Njavro, Mario (1999.): Utjecaj fiskalne i monetarne politike na poslovanje hrvatskog agrara, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999**. - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 23-29.

54. Kovčo, Irma (1996.): Sociodemografske i fenomenološke karakteristike maloljetnika na području Županije Splitsko-dalmatinske s posebnim osvrtom na poremećenost odnosa u obitelji : sažetak istraživanja / suradnici Milko Mejovšek, et al. - Zagreb : Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. - 38 str. ; tablice.
55. Kregar, Josip (1994.): Promjene u strukturi obiteljskih zajednica. - **Revija za socijalnu politiku**, Zagreb, 1 (1994) 3: 211-224.
56. Kretanje ukupnog broja stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine i kvantificiranje pojedinih sastavnica : istraživački projekt / voditelj istraživanja Anđelko Akrap (1998.). - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. - 72 str. ; prilozi.
57. Kumpes, Josip (1993.): Prisilna migracija, kolonizacija i etnički sukob : prilozi za istraživanje i bibliografiju. - **Migracijske teme**, Zagreb, 9 (1993) 1: 67-98.
58. Kumpes, Josip (1997.): Prisilna migracija, izbjeglištvo i prognaništvo : bibliografija : 1993-1996. - **Migracijske teme**, Zagreb, 13 (1997) 1/2: 95-136.
59. Kusin, Vesna (1992.): Selo na udaru. - **Glasnik**, Zagreb, 4 (1992) 101 (od 13. IV.): 40-41.
60. Kušen, Eduard (1995.): Prostorni aspekt, u: Kušen, Eduard (ur), **Uređenje, razvoj i obnova ruralnog prostora**. - Zagreb : Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, 3-13. - (Projekt: Strategija i program prostornog uređenja Republike Hrvatske)
61. Kušen, Eduard (1996.): Prezentacija hrvatskog ruralnog područja i seljačkog gospodarstva, u: Dijana Katica (ur.): **Turizam na seljačkom gospodarstvu**. - Zagreb : Hrvatski farmer d. d., 5-8.
62. Lajić, Ivan (1992.): Stanovništvo dalmatinskih otoka : povijesne i suvremene značajke depopulacije. - Zagreb : Consilium ; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu. - 329 str.
63. Lajić, Ivan (1996.): Migracije i suvremeni demografski razvitak Primorsko-goranske županije. - **Migracijske teme**, Zagreb, 12 (1996) 1/2: 7-25.
64. Lajić, Ivan (1998.): Demografska valorizacija naselja u modelu potisno-privlačnih čimbenika unutarnjih migracija u ustroju mreže javnih sadržaja : primjer Primorsko-goranske županije, u: Ivan Lajić (ur.): **Migracije u Hrvatskoj : regionalni pristup**. - Zagreb : Institut za migracije i narodnosti, 69-94.
65. Lajić, Ivan ; Nejašmić, Ivo (1994.): Metodološke osobitosti demografskog istraživanja hrvatskog otočja. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 3 (1994) 4/5 (12/13): 381-396.
66. Laslo, Antun (1998.): Prljava igra ministra Dominikovića / razgovarao Drago Hedl. - **Feral Tribune**, Split, 15 (1998) 673 (od 10. VIII.): 12-13.
67. Lay, Vladimir (1998.a): Središnja Istra : studija slučaja, u: Ivan Rogić i Maja Štambuk (ur.): **Duge sjene periferije : prinosi revitalizaciji hrvatskog ruba**. - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 109-144.
68. Lay, Vladimir (1998.b): Teorijske, društvene i političke neprilike s periferijom, u: Ivan Rogić i Maja Štambuk (ur.): **Duge sjene periferije : prinosi revitalizaciji hrvatskog ruba**. - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 13-40.

69. Leček, Suzana (1999.): Struktura seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog zagorja : 1918.-1941. - **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, 31 (1999) 2: 279-305.
70. Lipovac, Nenad (1999.): Planiranje unutar zakonom zaštićenog krajobraza, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 247-248.
71. Livada, Svetozar (1995.): Zapisi o starosti. - **Erasmus**, Zagreb, (1995) 14: 42-44.
72. Livada, Svetozar (1998.): Skica za profil seljačkog identiteta. - **Prosvjeta**, Zagreb, 5 (1998) 29: 8-9.
73. Lončar, Ivo (1998.): Seljaci su ogorčeni vladinom agrarnom politikom : oni bi prvi mogli izazvati veliki socijalni bunt / razgovarala Željka Matković. - **Nacional**, Zagreb, br. 130 (od 13. V.), str. 28-29.
74. Lončar Butić, Nataša ; Magdalenčić, Ivan ; Seferagić, Dušica ; Župančić, Milan. (1999.): Sociološka studija o utjecaju Akumulacije Križ potok u Općini Lokve i Gradu Delnice na uvjete života stanovništva i razvoja područja. - Zagreb : Hidroinženjering d.o.o., Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. - 57 str.
75. Lukač Havranek, Jasmina (1999.): Značaj znanstvenih istraživanja kao dio nacionalnog identiteta, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 215.
76. Maceljiski, Milan (1993.): Poljodjelstvo : razvoj, sadašnjost i budućnost u Hrvatskoj. - **Vjesnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti**, Zagreb, 2 (1993) 1/3: 148-167.
77. Magdalenčić, Ivan (1994.): Županija međimurska : osnovna sociodemografska obilježja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 32 (1994) 123/124: 85-99 i 32 (1994) 125/126: 175-190.
(Drugi je nastavak naslovljen: Novije promjene u gospodarstvu Županije međimurske.)
78. Magdalenčić, Ivan (1996.): Opremljenost žumberačkih domaćinstava i gospodarstava. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 131/132: 19-36.
79. Malić, Adolf (1996.): Suvremene promjene u agraru Hrvatske, u: Zlatko Pepeonik (ur.): **(Prvi) I. hrvatski geografski kongres : zbornik radova.** - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 86-92.
80. Malić, Gordan (1999.): Naš novi Hrvatski seljački savez u svibnju će blokirati Hrvatsku i poslati ultimatum Vladi da ispuni naše zahtjeve. - **Globus**, Zagreb, 9 (1999) 439 (od 7. V.): 24-27.
81. Martinović, Branko, Krpeljević, Alojzije, et al. (1997.): Poljoprivredno obiteljsko gospodarstvo : obnova i preporod hrvatskog sela. - **Agronomski glasnik**, Zagreb, 59 (1997) 2: 129-138. - Bibliografija, str. 137-138.
82. Mataga, Željko (1995.): Seljak i zadruga. - Bjelovar : Prosvjeta. - 256 str.

83. Mežnarić, Silva ; Laszlo, Marija (1995.): Baza podataka o prisilnim migracijama, izbjeglištvu i prognaništvu u svijetu i Hrvatskoj : 1945-1995. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 26 (1995) 1/2: 75-78.
84. Mihalj, Pavle (1999.): Što hrvatskoj poljoprivredi donosi članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji? - **Politička misao**, Zagreb, 36 (1999) 1: 101-112.
85. Milinković, Bosiljka: (1990.): Odnosi selo-grad ; bibliografija, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.): **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 203-243.
86. Milinković, Bosiljka (1991.): Bibliografija radova o socijalnoj strukturi i kvaliteti života. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. VII, 321 str. - (Biblioteka projekta Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj ; knj. 2)
87. Milinković, Bosiljka (1992.): Kriza, rat, obnova : bibliografija. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 115/116: 155-182.
88. Milinković, Bosiljka (1994.a): Bibliografija radova istraživača i suradnika IDIS-a 1989-1993, u: Katarina Prpić, Branislava Baranović, Nikola Dugandžija i Bosiljka Milinković (ur.): **Sociološki ogledi : uz 30. obljetnicu Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 189-239.
(Uz ovu su bibliografiju spomenute i dvije bibliografije o institutskim radovima u rasponu od 1961. do 1987. te od 1964. do 1989. godine, što daje zaokruženu sliku o ukupnoj produkciji Instituta od 1961. pa sve do godine 1993.)
89. Milinković, Bosiljka (1994.b): Selo i agrar u Hrvatskoj : bibliografija 1984-1994. - **Sociologija sela**, Zagreb, 32 (1994) 3/4 (124/125): 203-277.
90. Milinković, Bosiljka (1997.): Selo u tranziciji : domaća i strana literatura 1994-1997. - **Sociologija sela**, Zagreb, 35 (1997) 1/4 (135/138): 91-125.
91. Mišetić, Anka (1999.): Razvojne poteškoće i prioriteti općina i gradova Ličko-senjske županije u optici lokalnih stručnjaka. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 2/3 (144/145): 199-218.
92. Movčan, Josip (1995.): Vizija razvoja turizma i ekološka stabilizacija Međimurja. - **Turizam**, Zagreb, 43 (1995) 1/2: 15-21.
93. Mrkoci, Lidija (1995.): Ruralni turizam u strategiji razvoja hrvatske poljoprivrede, u: Vinka Cetinski (ur.): **Razvoj ruralnog turizma u kontinentalnom dijelu hrvatske**. - Zagreb : Hrvatski farmer d.d., 10-11.
94. Murati, Tomislav (1995.): Bibliografija socioloških i problemski srodnih bibliografija. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 4 (1995) 16/17: 373-389.
95. Murati, Tomislav (1996.): Bibliografija radova iz socijalne ekologije i primijenjenih ekologija objavljenih u Hrvatskoj 1986-1995. - Zagreb : Hrvatsko sociološko društvo, etc. - 169 str. - (Razvoj i okoliš : Biblioteka časopisa Socijalna ekologija ; knj. 5)
96. Murati, Tomislav (1999.): Bibliografija radova iz socijalne ekologije i primijenjenih ekologija : novi prilozi : 1996-1998. - **Socijalna ekologija**, Zagreb, 8 (1999) 1/2: 77-130.

97. Nejašmić, Ivica (1991.a): Depopulacija u Hrvatskoj : korijeni, stanje, izgledi. - Zagreb : Globus ; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.- 344 str.
98. Nejašmić, Ivica (1991.b): Moguća revitalizacija sociodemografskih depresivnih područja Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991) 111/114: 11-24.
99. Nejašmić, Ivo (2000.): Prirodno kretanje stanovništva hrvatskog otočja : 1991-1997., u: Dane Pejnović (ur.): **(Drugi) II. hrvatski geografski kongres, Lovran, 30. rujna - 03. listopada 1999. : zbornik radova** - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 263-272.
100. Novosel, Đurđica (1995.): Staračko poljoprivredno kućanstvo suvremen društveni problem, u: **Starost i starenje - izazov današnjice**. - Zagreb : Ministarstvo rada i socijalne skrbi Republike Hrvatske, etc., 109-112.
101. Ogrin, Dušan (1999.): The Contemporary Profile of Landscape Architecture, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 237-241.
102. Oliveira-Roca, Maria (1990.): Demografska dimenzija migracije radne snage selo-grad, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.): **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 63-104.
103. Oplanić, Milan ; Milotić, Aldo ; Poropat, Amorino (1998.): Statistika ruralnog prostora, u: **XXXIV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 25. do 28. 02. 1998. : zbornik sažetaka** - Opatija : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 197.
104. Osnove dugoročnog razvoja Županije Primorsko-goranske: 1995-2015. (1996.) - Rijeka : Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
105. Pejnović, Dane (1994.): Regionalna struktura Like. Disertacija. - Zagreb : Geografski odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
106. Petak, Antun (1989.): Jugoslavensko seljaštvo i obrazovanje u eri scijentizacije. - **Sociologija sela**, Zagreb, 27 (1989) 105/106: 235-258.
107. Petak, Antun (1999.): Bibliografija radova Rudolfa Bičanića iz ekonomike poljoprivrede i sociologije sela = Bibliography of Rudolf Bičanić's Writings in Agricultural Economics and Rural Sociology. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 1 (143): 65-94.
108. Podgorelec, Sonja (1998.): Utjecaj migracija na starenje stanovništva dalmatinskih otoka, u: Ivan Lajić (ur.): **Migracije u Hrvatskoj : regionalni pristup**. - Zagreb : Institut za migracije i narodnosti, 137-169.
109. Poljoprivredna domaćinstva : obnova (1996.). - **Izješća Hrvatskoga sabora**, Zagreb, 7 (1996), 170 (od 28. V.): 42-43.
110. Popovski, Vesna (1990.): Ishrana i zdravlje u gradu i selu, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.): **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 105-134.

111. Povoljni krediti za nabavu čeških traktora (1996.). - **Izješća Hrvatskoga sabora**, Zagreb, 7 (1996) 161 (od 14. III.): 52.
112. Požeška županija : prošlost - budućnost (1991.). - Slavonska Požega : Općinska skupština. - 18, 9 str. ; ilustr.
113. Pregled stanja i strategija razvoja poljoprivrede Republike Hrvatske : razvoj temeljiti na dostojanstvu hrvatskog seljaka / J. Š., et al. (1995.) - **Izješća Hrvatskoga sabora**, Zagreb, 6 (1995) 138 (od 20. III.): 11-30.
114. Previšić, Vlatko (1995.): Pun pogodak : osnovano povjerenstvo za selo HDZ-a. - **Državnost**, Zagreb, 1 (1995) 29 (od 15. XII.): 11.
115. Prgommet, Josip (1998.): Hrvatsko ratno pismo : kratki pregled bibliografija o ratu u Hrvatskoj i BiH. - **Polemos**, Zagreb, 1 (1998) 1: 193-196.
116. Prijedlog i konačni prijedlog zakona o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda : ususret zaštiti potrošača (1999.). - **Izješća Hrvatskoga sabora**, Zagreb, 10 (1999) 243: 22-23.
117. Primorac, Vladimir (1999.): Blaženi neposluh. - **Feral Tribune**, Split, 16 (1999) 723 (od 26. VII.): 8.
(O prosvjedu više od 100 tisuća hrvatskih seljaka koji traže pravedniju državnu politiku prema selu i agraru.)
118. Prpić, Katarina (2000.): Profesionalni i društveni položaj mladih istraživača, u: **U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 21-127.
119. Puljiz, Vlado (1992.): Hrvatsko selo : bilanca i perspektive. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 115/116: 29-35.
120. Puljiz, Vlado (1995.): Socijalna sigurnost starih ljudi, u: **Starost i starenje - izazov današnjice**. - Zagreb : Ministarstvo rada i socijalne skrbi Republike Hrvatske, etc., 209-214.
121. Puljiz, Vlado ; Štambuk, Maja (1992.): Promjene u hrvatskom selu i časopis Sociologija sela. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 117/118: 207-212.
122. Racz, Aleksandar (1995.): Svijest o zagađivanju živežnih namirnica i mogućim posljedicama na zdravlje kao jedan od aspekata ekološke svijesti. - **Poljoprivredna znanstvena smotra**, Zagreb, 59 (1995) 1: 113-119.
123. Rašeta, Boris (1999.): Kako gutamo svinjarije. - **Feral Tribune**, Split, 16 (1999) 720 (od 5. VII.): 10-11.
124. Relja, Renata ; Leburic, Anči (1999.): Putovanje mladih u tamu noći : prinosi sociologiji zabave. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 2/3 (144/145): 249-263.
125. Rogić, Ivan (1994.): Hrvatski otoci : sjećanje na pet razvojnih ograničenja. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 3 (1994) 4/5 (12/13): 437-449.
126. Rogić, Ivan i Štambuk, Maja (ur.) (1998.): Duge sjene periferije : prinosi revitalizaciji hrvatskog ruba. - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. - 167 str. - (Biblioteka Zbornici ; knj. 4)
127. Roje, Milivoj (1995.): Seoski turizam u zagorskom dijelu Splitsko-dalmatinske županije, u: Vinka Ceti nski (ur.): **Razvoj ruralnog turizma u kontinentalnom dijelu hrvatske**. - Zagreb : Hrvatski farmer d.d., 26-28.

128. Seferagić, Dušica (1990.): Razlike u stanovanju između grada i sela, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.): **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 135-159.
129. Seferagić, Dušica (1992.): Socijalni aspekti gradskog života u ratu. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 1/2 (115/116): 101-107.
130. Seferagić, Dušica ; Lončar Butić, Nataša (1997.a): Mjesna samouprava u periodu obnove. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, MATRA program. - 42 str.
131. Seferagić, Dušica ; Lončar Butić, Nataša (1997.b): Mjesna samouprava u razdoblju obnove. **Sociologija sela**, Zagreb, 35 (1997) 1/4 (135/138): 21-35.
132. Seferagić, Dušica ; Lončar Butić, Nataša ; Rendulić, Stjepan (1995.): Lokalna demokracija na mikrorazini u periodu tranzicije. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, MATRA program. - 32 str.
133. Seferagić, Dušica ; Župančić, Milan ; Lončar Butić, Nataša (1998.): Sociologijska studija za područje Koprivničko-križevačke županije. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. - 70 str., 3 karte ; ilustr.
134. Skender, Dubravka, ur. (1992., 1993.): Rat u Hrvatskoj : bibliografija članaka iz dnevnog i tjednog domaćeg i stranog tiska. - Zagreb : Nacionalna i sveučilišna biblioteka. - 3 sv.
135. Soldo, Zvonimir (1996.): Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu, u: Dijana Katica (ur.): **Turizam na seljačkom gospodarstvu**. - Zagreb : Hrvatski farmer d. d., 9-17.
136. Starc, Nenad (1994.): Uz temu (*Hrvatski otoci*). - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 3 (1994) 4/5 (12/13): 365-368.
137. Stipetić, Vladimir ; Vajić, Ivo ; Novak, Ivan (1992.): Obnova i razvitak hrvatske poljoprivrede, sela i poljoprivrednih gospodarstava. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 1/2 (115/116): 7-17.
138. Stojković, Andreja (1990.): Slobodno vrijeme : sadržaji i aspiracije, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.), **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 161-181.
139. Šehanović, Jusuf ; Ilak-Peršurić, Anita (1999.): Proizvodni čimbenici seljačkog obiteljskog gospodarstva u Istarskoj županiji, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 73.
140. Šehanović, Jusuf ; Milić, Aldo ; Peršurić, Đordano (1998.): Izvori i načini informiranja seljačkih obiteljskih gospodarstava u Istri, u: **XXXIV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 25. do 28. 02. 1998. : zbornik sažetaka**. - Opatija : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 190-191.

141. Šimunović, Ivan (ur.) (1994.): Naša obitelj danas. - Zagreb : Ministarstvo rada i socijalne skrbi Republike Hrvatske, etc. - Knj. 1, 438 str., knj. 2, 143 str.
142. Špoljar-Vržina, Sanja (1994.): Utjecaj migracija na populacijsku strukturu srednjodalmatinskih otoka. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 3 (1994) 4/5 (12/13): 397-410.
143. Štambuk, Maja (1990.): Neke značajke ruralnog prostora, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.), **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 3-23.
144. Štambuk, Maja (1991.): Društvene mijene ruralnog prostora Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991) 111/114: 1-10.
145. Štambuk, Maja (1994.): Ruralna društva u sjeni metropole : Zagrebačka županija. - **Sociologija sela**, Zagreb, 32 (1994) 123/124: 13-25.
146. Štambuk, Maja (1995.): Sociodemografski aspekt, u: Eduard Kušen (ur.): **Uređenje, razvoj i obnova ruralnog prostora**. - Zagreb : Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, 18-24. - (Projekt: Strategija i program prostornog uređenja Republike Hrvatske)
147. Štambuk, Maja (1997.): Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama. Disertacija. - Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. - IV, 309 str.
148. Štambuk, Maja (1998.): Lika : studija slučaja, u: Ivan Rogić i Maja Štambuk (ur.): **Duge sjene periferije : prinosi revitalizaciji hrvatskog ruba**. - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 43-107.
149. Štambuk, Maja ; Župančić, Milan ; Kelejuh, Ivan (1995.): Županija zagrebačka : stanovništvo i socijalno gospodarske pretpostavke razvitka. - Zagreb : Županija zagrebačka. - 124 str.
150. Štefanić, Edita ; Štefanić, Ivan ; Kuharić, Darija (1999.): Aldo A. Leopold - ostavština za budućnost : Leopoldov centar za održivu poljoprivredu. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 2/3 (144/145): 219-231.
151. Šteker, Ivan (1993.): Zaštita prognanika i poljodjelaca od minsko-eksplozivnih naprava i neeksplozivnih ubojnih sredstava. - **Civilna zaštita**, Zagreb, 2 (1993) 1: 39-49.
152. Šterc, Stjepan (1992.): Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 1 (1992) 1: 127-157.
153. Šundalić, Antun (1996.): Crkva kao nositelj ideje i prakse suživota u reintegraciji Hrvatskog podunavlja. - **Migracijske teme**, Zagreb, 12 (1996) 1/2: 81-94.
154. Tadić, Rajko (1997.): Utjecaj propisa Europske unije na razvitak ekološke poljoprivrede u Republici Hrvatskoj. - **Agriculturae conspectus scientificus = Poljoprivredna znanstvena smotra**, Zagreb, 62 (1997) 1/2: 201-204.
155. Tanić, Stjepan (ur.) (1995): Pregled stanja i strategija razvoja poljoprivrede Republike Hrvatske. - Zagreb : Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske. - 104 str.

156. Tatalović, Siniša ; Prgomet, Josip (1998.): Selektivna bibliografija knjiga o ratovima na prostoru bivše SFRJ : 1991-1998. - **Polemos**, Zagreb, 1 (1998) 2: 141-199.
157. Taylor, Robert (1992.a): Proždrljivo "siročće". - **Glasnik**, Zagreb, 4 (1992) 101 (od 13. IV.): 34.
158. Taylor, Robert (1992.b): Sve bliže tržišnim zakonitostima. - **Glasnik**, Zagreb, 4 (1992) 108 (od 1. VI.): 29.
159. Tolić, Snježana ; Petrač, Božidar ; Zmaić, Krunoslav (1999.): Problemi demografskog razvoja sela istočne Hrvatske, u: **Hrvatska agrikulturna znanost na pragu trećeg tisućljeća : XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija, 22. do 25. veljače 1999.** - Zagreb : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 75.
160. Tomić, F. i sur. (1997.): Značenje odvodnje i navodnjavanja u ostvarivanju održive poljoprivrede u Hrvatskoj, u: **XXXIII. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Pula, 25. do 28. 02. 1997. : zbornik sažetaka.** - Pula : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 13
161. Turčić, Ivan (1997.): Makroekonomski razvoj županija Republike Hrvatske kroz tri desetljeća : 1961/1962. do 1990/1991. : narodni dohodak županija Republike Hrvatske. - Zagreb : Ekonomski institut - Zagreb ; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. - X, 185 str.
162. Unapređenje proizvodnje i revitalizacija sela (1996.). - **Izješća Hrvatskoga sabora**, Zagreb, 7 (1996) 161 (od 14. III.): 48-50.
163. Vasilj, Đurđica ; Stipić, N. (1997.): Održiva poljoprivreda : izazov statistici, u: **XXXIII. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Pula, 25. do 28. 02. 1997. : zbornik sažetaka.** - Pula : Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, etc., 7-8.
164. Zakon o područjima posebne državne skrbi (1995., 1996., 1999.). - **Narodne novine**, Zagreb, br. 57/1995; br. 44/1996.; i br. 117/1999.
165. Zakon o poljoprivrednom zemljištu (1994., 1995.). - **Narodne novine**, Zagreb, br. 54/1994; br. 48/1995.
166. Zekan, Joško (1999.): Uz temu (*Planiranje obitelji*). - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 8 (1999) 2/3 (40/41): 227.
167. Zlatić, Mila (1990.): Prostorno-ekološki aspekti sela i grada, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.), **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova.** - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 183-202.
168. Znaor, Darko (1996.): Ekološka poljoprivreda : poljoprivreda sutrašnjice. - Zagreb : Nakladni zavod Globus. - 469 str. ; ilustr.
169. Žimbrek, Tito (1995.): Agro-ekonomski aspekt, u: Eduard Kušen (ur.): **Uređenje, razvoj i obnova ruralnog prostora.** - Zagreb : Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, 13-18. - (Projekt: Strategija i program prostornog uređenja Republike Hrvatske)

170. Žimbrek, Tito (1997.): Poljoprivredna savjetodavna služba, u: **Društveno-gospodarske pretpostavke i projekcija razvitka poljoprivrede Grada Zagreba i Zagrebačke županije**. - Zagreb : Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, etc., 38-40.
171. Žimbrek, Tito ; Grgić, Ivo ; Franić, Ramona (1993.): Poljoprivredna savjetodavna služba Republike Hrvatske : stanje i moguće promjene. - **Agronomski glasnik**, Zagreb, 55 (1993) 3: 205-220.
172. Žimbrek, Tito ; Tratnik, Miroslav ; Grgić, Ivo ; Žutinić, Đurđica, et al. (1997.): Društveno-gospodarske pretpostavke i projekcija razvitka poljoprivrede Grada Zagreba i Zagrebačke županije : studija. - Zagreb : Zavod za ekonomiku poljoprivrede i agrarnu sociologiju Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, etc. - III, 163, 105 str.
173. Živić, Dražen (1996.): Razvoj naseljenosti i kretanje broja stanovnika vukovarsko-srijemskog kraja 1857-1991., u: Zlatko Pepeonik (ur.): **(Prvi) I. hrvatski geografski kongres : zbornik radova**. - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 299-314.
174. Živić, Dražen (1998.): Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji. - **Sociologija sela**, Zagreb, 36 (1998) 1/4 (139/142): 103-125.
175. Živić, Dražen (2000.): Kretanja broja i prostorni razmještaj stanovništva hrvatskoga Podunavlja : 1857.-1991., u: Dane Pejnović (ur.): **(Drugi) II. hrvatski geografski kongres, Lovran, 30. rujna - 03. listopada 1999. : zbornik radova**. - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 247-254.
176. Župančić, Milan (1990.): Modernizacija seoskih gospodarstava, u: Dušica Seferagić i Bosiljka Milinković (red.), **Promjene u svakodnevnom životu sela i grada : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 25-42.
177. Župančić, Milan (1991.): Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991.) 111/114: 45-55.
178. Župančić, Milan (1995.): Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede. - **Sociologija sela**, Zagreb, 33 (1995) 1/4 (127/130): 1-17.
179. Županija primorsko-goranska : povijesni pregled od prapovijesti do današnjih dana = County of the Primorje-Gorski kotar : historical overview from ancient time to the present day / Dario Munić, et al. (1996.) - Rijeka : Izdavački centar Rijeka. - 416 str. ; ilustr.
180. Županov, Josip (1999.): Tranzicija i politički kapitalizam. - **Republika**, Beograd, br. 224/225.
181. Županjska Posavina / Steve Gaunt, Ivo Balantović, et al. (1997.). - Vinkovci : Slavonska naklada Privlačica. - 159 str. ; ilustr. † (Posebna izdanja)
182. Žutinić, Đurđica (1999.): Profesionalna orijentacija učenika i studenata poljoprivrednih škola i fakulteta prema obiteljskoj poljoprivredi. - **Agriculturae conspectus scientificus = Poljoprivredna znanstvena smotra**, Zagreb, 64 (1999) 1: 21-32.
183. Žutinić, Đurđica ; Brkić, Srećko: Stavovi seljaka o stručnom obrazovanju u poljoprivredi. - **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 2/3 (144/145): 149-168.

Bosiljka Milinković

Institute for Social Research of Zagreb, Zagreb, Croatia

Review of Village and Agriculture Research in Croatia in the Period of Transition, 1990 - 1999

Summary

In this paper the whole of changes in Croatian village and agriculture in the period of transition from 1990 till 1999 are being reviewed. That means that it does not comprise the changes that took place after the elections in January 2000. The paper was made as a comparative foundation for "The Village in Transition: Developmental Possibilities of Rural Areas (1996 - 1999)" in order to find out what was going on in rural areas and in rural entities over the tumultuous war years 1991 - 1995, as well as in the post-war period.

Politicians, practitioners, experts and scientists dealt with the occurrences in Croatian village and agriculture in these conditions on three social levels. The first group comprehends experts and socio-political workers/activists in different state structures - in the Parliament and Government of the Republic of Croatia, in the Ministry of Agriculture and Forestry and its consultative agencies and divisions. The second, interesting group, is made of peasants - farmers themselves, through their newly-founded associations, who endeavoured to "take their destiny in their own hands". Scientists from Croatian scientific institutes and institutions make the third group.

Based upon the analysis of the contents of empirical and theoretical works, the author gives a summary survey of the results of those studies in problem groups sorted by disciplines: from demographic, sociological, socio-psychological, socio-economic, agro-economic and alike aspects to bibliographic studies of the village and agriculture in transition. Croatian village endured demographic breakdown: almost whole natural accretion has left village and agriculture, many households were and are being extinguished while the number of elderly people households is increasing, the break fresh ground caused by social reasons is spreading, and the disturbed sex and age structure caused senilization and feminization of agriculture. It was established by rural sociologists and agrarian economists that without the renewal and revitalization of the village there won't be renewal of Croatia. This is why it is above all necessary to bring people back to villages - first refugees and displaced persons, and then the young. Stimulating measures should make possible the renewal of family agricultural households and make them capable of competitive agricultural production. Realistic and reasonable long-term agrarian policy which will bring to an end the marginalization of rural areas and the depreciation of their natural resources, and thus assure the production of food. is the most important presumption of this turn.

Key words: village, agriculture, transition, war, devastation, renewal, development, tourism, environment, Croatia

Received on: 10th June, 2000

Accepted on: 18th December, 2000

Bosiljka Milinković

Institute de Recherche sociale à Zagreb, Zagreb, Croatie

Analyse des recherches sur le milieu rural et l'agriculture en Croatie, en période de transition, de 1990 à 1999

Résumé

Dans cette article sont suivis tous les changements qui ont eu lieu dans le milieu rural et dans l'agriculture en Croatie en période de transition de 1990 à 1999. Cela signifie que n'y sont pas englobés les changements qui ont eu lieu après les élections de janvier 2000. L'article est élaboré comme une base comparative du projet *Le milieu rural en période de transition : possibilités de développement des régions rurales (1996-1999)* afin de voir ce qui s'est passé dans des régions rurales et le milieu rural au cours des années mouvementées de la guerre, de 1991 à 1995, ainsi que dans la période d'après-guerre.

Dans ces conditions, les hommes politiques, praticiens, spécialistes et scientifiques s'occupaient des événements en milieu rural et dans l'agriculture en Croatie, aux trois niveaux de la société. Le premier groupe est formé de spécialistes et travailleurs du domaine socio-politique de différentes structures de l'État - Parlement et Gouvernement de la République de Croatie, Ministère de l'Agriculture et des Forêts et leurs ressorts et services consultatifs. Le second groupe intéressant est constitué par les paysant-ouvriers eux-mêmes, par l'intermédiaire de leurs associations nouvellement fondées, lesquels se sont efforcés de "prendre en main leur destin". Le troisième groupe est composé de scientifiques d'instituts et institutions scientifiques croates.

Sur la base de l'analyse des sujets des travaux empiriques et théoriques, l'auteur a exposé un aperçu sommaire des résultats de ces recherches, et ce en les groupant selon les problèmes, par disciplines, depuis les aspects démographiques, sociologiques, socio-psychologiques, socio-économiques, agro-économiques et semblables, jusqu'aux recherches bibliographiques sur le milieu rural et l'agriculture en période de transition. Le milieu rural croate a connu un effondrement démographique: presque toute la population, provenant de l'accroissement naturel de la population, a quitté le milieu rural et abandonné l'agriculture; de nombreux foyers ont cessé et cessent d'exister, tandis qu'augmente le pourcentage des foyers de personnes âgées et que s'étendent les terres arables à l'abandon (délaissées par les personnes âgées, qui ne peuvent plus les cultiver), et que la structure de l'âge et du sexe perturbée, ont provoqué le vieillissement de l'agriculture et l'augmentation des femmes dans l'agriculture. Les sociologues spécialisés dans les questions rurales et les économistes qui s'occupent de l'agriculture ont constaté que sans un renouveau et une revitalisation du milieu rural, la reconstruction de la Croatie est impossible. C'est pourquoi il est par dessus tout indispensable de faire retourner les gens dans le milieu rural, en premier lieu les expulsés et réfugiés, puis les jeunes. Par des mesures stimulantes, il faut permettre le renouvellement des exploitations agricoles familiales et les rendre capables d'une production agricole et d'un élevage concurrentiels. La condition la plus importante de ce renversement est une politique agricole réelle, judicieuse, à long terme, qui permettra de supprimer la marginalisation des régions rurales et la dévalorisation de leurs ressources naturelles, et qui assurera ainsi la production de produits alimentaires.

Mots-clés: milieu rural, agriculture, transition, guerre, désertification, reconstruction, développement, tourisme, environnement, Croatie.

Reçu: le 20 septembre 2000

Accepté: le 18 décembre 2000